

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΟΣ

Α'

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὀλίγα γνωρίζομεν μέχρι τοῦδε περὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης καὶ εἰδικώτερον τῆς Ρεθύμνης κατὰ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Διὰ τὴν περίοδον μάλιστα ἀπὸ τοῦ 1830-1842 αἱ ἱπάρχουσαι εἰδήσεις εἶναι ἐλλιπέσταται ¹.

Ἡ μετὰ χειρὸς πραγματεία σκοπὸν ἔχει νὰ συντελέσῃ εἰς πλήρωσιν τοῦ κενοῦ. Ὡς κυρία πηγή της ἐχρησίμευσαν ἐπὶ χαρτῶσι κώδικες σχετικοὶ πρὸς τὰ Ρεθυμνιακὰ σχολεῖα τῶν ἐτῶν 1834-1851, φυλασσόμενοι ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου Ρεθύμνης. Κατωτέρω παρέχεται περιγραφή των καὶ παρατίθενται προϊόντος τοῦ λόγου χαρακτηριστικὰ ἐξ αὐτῶν ἀποσπάσματα ². Ἐν τῇ διαπραγματεύσει τοῦ θέματος ἐκτὸς τῶν χειρογράφων ἱκανὰ παρελήφθησαν ἐκ τῶν κάτωθι μελετῶν :

1) Ἐ μ μ. Β υ β ι λ ά κ η, Ἐκθεσις τῆς ἐπὶ τῶν Σχολείων τῆς Κρήτης Ἐπιτροπῆς τοῦ 1844, ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Ραδαμάνθυος» 1879. (Τὸ πόνημα τοῦ λοιποῦ θὰ δηλῶται συντομογραφικῶς διὰ τοῦ: Ἐ κ θ ε σ ι ς).

2) Μ ι χ α ἡ λ Π ρ ε β ε λ ά κ η, Περὶ ἰδρύσεως, λειτουργίας καὶ διοικήσεως τῶν κοινῶν τῆς πόλεως Ρεθύμνης Καταστημάτων κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1843-1892 πεντηκονταετίαν³ (διάλεξις), ἐφημ. «Κρητικὴ Ἐπι-

¹) Πληροφορίας τινὰς παρέχουσι τὸ Ἡμερολόγιον Κων. Κοζύρη, «Κρητικὰ Χρονικά», Α' (1947), σσ. 345, 361, 364, 592, τὰ Ἀνέκδοτα Ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα, «Κρ. Χρον.», Β' (1948), σσ. 300-302 καὶ 313-314, ἡ Συνοπτικὴ βιογραφία τοῦ Γεωργίου Χατζῆ Ἰωάννου Ψαρουδάκη (βλέπε κατωτέρω ὑποσ. 44) καὶ ἡ διάλεξις τοῦ Ἐ μ μ. Γ ε ν ε ρ ά λ ι, περὶ ἧς θὰ γίνῃ ἐν συνεχείᾳ λόγος.

²) Ἡ δημοσίευσις πάντων τῶν κωδίκων, ὡς ἔχουσι, δὲν εἶναι ἐνδεδειγμένη διὰ τε τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἔκτασιν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀσήμαντον ἐν πολλοῖς περιεχόμενον αὐτῶν.

³) Ὁ Πρεβελάκις στηρίζεται εἰς δύο κώδικας, οἵτινες περιέχουσι «πρακτικὰ καὶ δοσοληψίας ἐν γένει τῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Ἐπιτρόπων, οἱ ὅποιοι ὑπὸ τὴν Προεδρίαν καὶ τὴν Ἐποπτείαν τοῦ Ἀρχιερέως διώκουν καὶ διεχειρίζοντο τὰ κοινὰ τῆς πόλεως Καταστήματα, Ναὸν, Σχολεῖα καὶ Νοσοκομεῖον ἀπὸ τοῦ 1862-1873».

θεώρησις» Ρεθύμνης 1935, ἀρ. φ. 1606 κ.έξ. (= Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς).

Τέλος ὡς βοηθήματα συχνότερον ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἐπόμενα:

1) Ἐ μ μ. Γ ε ν ε ρ ά λ ι, Ἡ Παιδεία ἐν τῷ τμήματι Ρεθύμνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας (διάλεξις), ἐφημ. «Βῆμα» Ρεθύμνης, ἀρ. φ. 287-294 τοῦ 1931 (= Γ ε ν ε ρ ά λ ι ς).

2) Τ ρ ύ φ ω ν ο ς Εὐ α γ γ ε λ ί δ ο υ⁴, Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐν Ἀθήναις 1896, τόμοι 2 (= Εὐ α γ. Π α ι δ.).

I. ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ

Ἐκαστον τῶν κωδίκων καὶ δύο ἄλλα χειρόγραφα χαρακτηρίζω δι' ἐνὸς τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου καὶ κατ' αὐτὴν τὴν διάκρισιν θὰ γίνωνται εἰς τὸ ἕξῃς τοῦ λόγου αἱ παραπομπαί.

1) Κ ῶ δ ι ξ Α.

Ἐξ 80 φύλλων ἐχόντων ὑδατίνας γραμμάς καὶ σῆμα κύκλον ἐγκλείοντα σύμπλεγμα γραμμάτων, διαστάσεων 0,316×0,198. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς πρώτης σελίδος τοῦ ἕξ εὐτελοῦς φαιοῦ χάρτου ἕξωφύλλου εἶχε γραφῆ διὰ μελάνης εἰς τέσσαρας σειρὰς ὁ ἡμισβεσμένος σήμερον τίτλος του :

“
 τοῦ σχολείου
 ὁ ἐ(πί)τροπος Γ: παβλιουδάκης»

Ἐκαστος, ὡς καὶ πάντες οἱ λοιποὶ, διατηρεῖται ἐν καλῇ καταστάσει· ἡ σελίδωσίς του παρουσιάζει ἀνωμαλίαν καὶ δι' αὐτὰ προέβην εἰς νέαν κατὰ φύλλα, τῶν σελίδων δηλουμένων διὰ τῶν γραμμάτων α καὶ β. Τὸ χειρόγραφον ἀποτελεῖ βιβλίον ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῶν σχολείων τῆς πόλεως Ρεθύμνης ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι καὶ τοῦ 1840. Εἰς τὰς σελ. 49β-52α ἔχουσι καταχωρισθῆ μετὰ σημειώσεων ἐπεξηγηματικῶν τρεῖς ἀποδείξεις παραλαβῆς καὶ ἀποδόσεως τῶν χροεωγράφων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν σχολείων Ρεθύμνης καὶ τῶν πολυτίμων σκευῶν καὶ ἀμφίων τοῦ ἐν τῇ πόλει Ναοῦ τῶν Εἰσοδίων⁵, τὰ ὅποια, παραλαβόντες μεθ' ἑαυτῶν διὰ νὰ τὰ διαφυλάξωσι Ρεθύμνιοι ἀναχωροῦντες ἕνεκα τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ 1841 διὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἀπέδωσαν βραδύτερον, ἀνακάμψαντες εἰς τὴν πατρίδα.

Αἱ ἐν τῷ βιβλίῳ καταχωρίσεις, δὲν εἶναι πᾶσαι εὐανάγνωστοι, οὐδ' εἶναι γεγραμμέναι ὅλαι διὰ τῆς αὐτῆς χειρός, ἀλλ' ὑπὸ πολλῶν,

⁴) Ὁ αὐτὸς ἔγραψε καὶ ἰδίαν μελέτην, ἔχουσαν τὸν τίτλον «Σχολεῖα Κρήτης»: ἐν «Μύσωνι» Α' (1932), σ. 45 κ.έξ.

⁵) Βλ. Ἀποδεικτικὰ παρακαταθήκης ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀμφίων τοῦ 1841, «Κρητ. Χρον.», Β' (1948), σ. 203.

ἐν οἷς τοῦ Ἀντωνίου Ἀ. Μαρουλιανοῦ (κυρίως ἀπὸ τῶν σ. 18β- 49β) καὶ πιθανώτατα τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Ἀύλοποτάμου Καλλινίκου.

2) Κ ῶ δ ι ξ Β.

Ἐξ 22 φύλλων, διαστ. 0,363 × 0,227. Ἐπὶ τῆς πρώτης σελ. τοῦ φαιοῦ ἐξωφύλλου ἔχει ἐπικολληθῆ τεμάχιον χάρτου λευκοῦ, ἐφ' οὗ ἀναγινώσκωμεν :

1837

*Βιβλίον Καταγραφῆς Ὀνομάτων
Μαθητῶν τῶν Σχολείων ρεθύμνης
Σεπτεμβρίου α' ↪*

Ἐν τῷ καταστίχῳ σημειοῦται παρὰ τὸ ὄνομα ἐκάστου μαθητοῦ ἐν εἰδικῇ στήλῃ κατὰ τριμηνίας ἀρχικῶς καὶ κατὰ μῆνας ἔπειτα, ἡ καταβολὴ τῶν διδάκτρων. Καταλέγονται οἱ μαθηταὶ τῶν σχολ. ἐτῶν 1837-38, 1838-39, 1839-40 κεχωρισμένως κατὰ σχολεῖα, Ἀλληλοδιδασκτικὸν καὶ Ἑλληνικόν, καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ, ὀνομαζομένου ἤδη καὶ Δημοτικοῦ, κατὰ τὸ ἔτος 1842-43. Ἡ σελίδωσις γίνεται οὕτως ὥστε ὑπολογίζονται ὡς μία αἱ δύο ἐφαπτόμεναι σελίδες δύο παρακειμένων φύλλων. Αἱ 12 πρώται σελίδες ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ Ἀ. Ἀ. Μαρουλιανοῦ. Ἡ γραφὴ τῶν εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐν τῷ κώδ. Α. γραφῆν τοῦ ἰδίου.

3) Κ ῶ δ ι ξ Γ.

Ἐξ 24 φύλλων, διαστ. 0,364 × 0,232. Φέρει ἐξώφυλλον οἷον ὁ Β, ἐφ' οὗ ἔχει γραφῆ ὁ τίτλος :

1837

*Ταμεῖον Μετροητῶν τῶν
Σχολείων ρεθύμνης
Σεπτεμβρίου α.*

Βιβλίον Ταμεῖου ἀπὸ 1-9-1837 μέχρι τέλους Αὐγούστου 1840 καὶ ἀπὸ 1-5-1842 μέχρι 8-9-1844. Αἱ πρώται 16 σελίδες ἐγράφησαν ὡσαύτως ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Ἀ. Μαρουλιανοῦ.

4) Χ ε ι ρ ὄ γ ρ α φ ο ν Δ.

Δίπτυχον φύλλον χάρτου, διαστ. 0,300 × 0,210, γεγραμμένον καὶ αὐτὸ ὑπὸ Ἀντων. Ἀ. Μαρουλιανοῦ, περιέχον τὸν κατὰ μῆνας ἰσολογισμόν τῶν σχολείων ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου 1840—23ης Μαρτίου 1841 καὶ ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Καλλινίκου, τοῦ ἐπιτρόπου Νικ. Δανδόλου καὶ τοῦ Μαρουλιανοῦ ὡς «συμβοηθοῦ καὶ γραμματέως».

5) Κ ω δ ι ξ Ε.

Ἐκ 38 φύλλων, διαστ. $0,299 \times 0,207$. Ἔχει προσεραμμένον ἑξώφυλλον ἐκ φαιού χάρτου. Ἐσελιδώθη ὑπ' ἐμοῦ. Ἐν μέσῳ τῆς τρίτης σελίδος ἀναγράφεται :

« Ἔτος 1844

Ἰουλιανὸν 12. Πρόχειρον τῆς Σχολῆς
Ἀναγνώστης Κοίνουπας»

Τὸ κατάστιχον μέχρι τῆς σ. 36 περιλαμβάνει πρόχειρον βιβλίον Ταμείου ἀπὸ 12ης Ἰουλιανῆς 1844—27ης Μαΐου 1848. Αἱ σελίδες 37-57 εἶναι ἄγραφοι, ἐκεῖθεν δὲ μέχρι τῆς σελ. 68 περιέχουσι «βιβλίον καταγραφῆς», δηλ. ἀναγραφὴν καταβολῆς διδάκτρων κατὰ μῆνα καὶ κατὰ μαθητὴν, ὀνομαστικῶς σημειούμενον, πιθανῶς τοῦ ἔτους 1845-1846 καὶ κεχωρισμένως κατὰ μαθητρίαν τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἀπὸ τῆς σελ. 70 συνεχίζονται αἱ πρόχειροι ταμιακαὶ σημειώσεις.

6) Κ ω δ ι ξ ς.

Ἀκριβέστερον ἀποτελεῖ σπάραγμα κώδικος ἐκ 18 φύλλων, διαστ. $0,297 \times 0,200$. Πιθανώτατα ἀπεσπάσθη ἐκ τοῦ κώδ. Ε, εἰς ὃν ἐπιγενομένως εἶχε προσραφῆ. Περιλαμβάνει «βιβλίον καταγραφῆς» μαθητριῶν, ἰδιαιτέρως δὲ μαθητῶν τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου κατὰ τὸ ἔτος 1846-47. Ἴσως ἔγγραφή ὑπὸ τοῦ Στ. Βαρούχα. Ἀπὸ τῆς σελ. 22 κ.ἑξ. τὰ φύλλα εἶναι ἄγραφα.

7) Κ ω δ ι ξ Ζ.

Ἐκ 16 φύλλων, γεγραμμένων μέχρι τῆς σελ. 12, διαστ. $0,365 \times 0,227$. Βιβλίον Ταμείου τῶν σχολείων ἀπὸ Ἰουλίου 1848-30-Δεκεμβρίου 1849.

8) Κ ω δ ι ξ Η.

Ἐκ 45 φύλλων, διαστ. $0,366 \times 0,227$. Ἀπὸ τῆς σελ. 49 κ.ἑξ. τὰ φύλλα εἶναι ἄγραφα. Βιβλίον Ταμείου ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1850 καὶ λήγον τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1851.

9) Χ ε ι ρ ό γ ρ α φ ο ν Θ.

Δίπτυχον φύλλον χάρτου, διαστ. $0,358 \times 0,222$, περιέχον τὰ αὐτὰ σχεδὸν πρὸς τὰ γεγραμμένα ἐν Η ἀπὸ σελ. 46 κ.ἑξ.

II. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΝ ΡΕΘΥΜΝΗ ΠΡΟ ΤΟΥ 1834

Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης γράφων περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ παιδείας παρατηρεῖ ὅτι οἱ Τοῦρκοι ὑπέβλεπον τὰ σχολεῖα μέχρι τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἴδρυσιν αὐτῶν. «Μόνον αἱ

Μοναὶ εἶχον κοινὰ σχολεῖα καὶ δὴ ἡ παρὰ τὸ Ρέθυμνον τοῦ Ἀρκαδίου, ἐν ἧ καὶ μεγίστη ὑπῆρχε βιβλιοθήκη⁶. Ὁ κατελθὼν τῷ 1817 εἰς τὴν νῆσον αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχον ἐν αὐτῇ τρία ἐκπαιδευτήρια, ὧν τὸ ἀρχαιότερον εἶχεν ἰδρυθῆ ἐν Χανίοις 50 ἔτη πρὸ τῆς καθόδου του. «Τὴν πρώτη ἀφορμὴ διὰ τὴν ἰδρυσί αὐτῆ ἔδωκαν οἱ Γάλλοι ἔμποροι, ἔπειτα ἰδρύθη ἕνα ἐπίσης στὴν πρωτεύουσα Ἡράκλειο καὶ τέλος στὸ Ρέθυμνο»⁷.

Ὡς παλαιότερον διδάσκαλον Ρεθύμνης, ἀπὸ τοῦ 1795-1805 διδάξαντα, ὁ Εὐαγγελίδης ἀναγράφει τὸν Μεγαλοβρυσανὸν Γρηγόριον, τὸν ὁποῖον καὶ ὑπολαμβάνει Ρεθύμνιον⁸. Πόθεν ἀντλεῖ τὰς δύο αὐτὰς

⁶) Εὐαγ. Παιδ., τόμ. 2ος, σ. 167. Ὁ Γενεράλις παραθέτει εἰδησιν περὶ ὑπάρξεως τῷ 1706 σχολῶν εἰς Κρητικὰς πόλεις. Καὶ ὁ ἴδιος ὁμως χαρακτηρίζει αὐτὴν ὅλως ἀόριστον.

⁷) Βλ. Γ. Ζομπανάκη, Ὁ Αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber στὴν Κρήτη, Ε.Ε.Κ.Σ. Β' (1939), σ. 282.

⁸) Εὐαγ. Παιδ., 2ος, σ. 168. Ὁ Εὐαγγελίδης γράφει περὶ τοῦ Γρηγορίου, ὅτι ἐζήτησε νὰ διορισθῆ καθηγητὴς τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας καὶ παραπέμπει εἰς τὸν Γ' τόμον τῆς «Ἐκκλησ. Ἀληθείας», σ. 698. Καὶ μνημονεύεται μὲν ἐκεῖ Γρηγόριος, ἀλλ' ὁ γράφων τὸ ἄρθρον Ἐμμ. Γεδεῶν ἐπιφέρει «τίς δ' ἦν ὁ Γρηγόριος ἀγνοῶ τέλσον». Ἄγνωστον λοιπὸν πόθεν ἠρύσθη τὴν εἰδησιν ὁ Εὐαγγελίδης. Ἐν τῷ 10ῳ τόμῳ (1886) τοῦ περιοδ. «Παρνασσός», σ. 285 κ.ἑξ., δημοσιεύονται ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου. Ἐν αὐταῖς διαφαίνεται ἡ ἠθικὴ προσωπικότης, ἡ φιλοπατρία καὶ τὸ εὐπαιδευτὸν τοῦ ἀνδρός. Ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Γεωργίου Χ' Ἰ. Ψαρουδάκη (σ. 5) λέγεται ὅτι ὁ Χατζῆ Ἰωάννης Ψαράκις «συνεννοήθη μετ' ἄλλων εὐκαταστάτων τοῦ Ἡρακλείου καὶ μετὰ τοῦ φιλομούσου τότε Μητροπολίτου Κρήτης Γερασίμου καὶ κατώρθωσε νὰ προσκληθῆ εἰς Ἡράκλειον ὁ πολυμαθὴς ἱερομόναχος Γρηγόριος Λόγιος, ὅστις εἶχεν ἐκπαιδευθῆ καὶ ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐκέκτητο πολλὰς ἀρετάς». Ὁ Γρηγόριος Λόγιος εἶναι πιθανώτατα ὁ Μεγαλοβρυσανός. Δύναται ἀξίως νὰ καταλεχθῆ μετὰ τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους. Ὁ δημοσιεύων ἐν «Παρνασσῷ» τὰς ἐπιστολάς Ἀθ. Πετρίδης ταυτίζει τὸν Γρηγόριον, λαβόντα τοῦτο τὸ ὄνομα ὅταν ἠσπάσσοτο τὸ μοναχικὸν σχῆμα, πρὸς τὸν Γεώργιον πρὸς ὃν ἐπιστέλλει ὁ Ἀγιορείτης Νικόδημος τῷ «,αὐ Μαῖτου ις' (αὐτόθι). Ὡστε ἱερομόναχος θὰ ἐγένετο ὁ Μεγαλοβρυσανός μετὰ τὸ 1800. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἐπιστολῆς εἶναι «Τῷ ἐλλογιμωτάτῳ διδασκάλῳ καὶ ἐν Χριστῷ μοι λίαν ἀγαπητῷ ἀδελφῷ κυρίῳ Γεωργίῳ εὐπροσηγόρως». Ὑπὲρ τὴν ἐπιστολὴν ἔχει δημοσιευθῆ ὡς τίτλος: «πρὸς Γεώργιον τὸν τῶν Κυδωνιέων διδάσκαλον». Δὲν γνωρίζω ἐὰν τοῦτο ὑπάρχη ἐν τῷ χειρογράφῳ ἢ εἶναι προσθήκη τοῦ Πετρίδου. Ἀδηλὸν εἶναι ὡσαύτως ἐὰν Κυδωνιεῖς ἐννοῶνται οἱ κάτοικοι τῶν Κυδωνιῶν τῆς Μ. Ἀσίας ἢ τῶν Χανίων. Ἐν «Παρνασσῷ» (σ. 239) δημοσιεύονται καὶ ἄλλαι ἐπιστολαί, ὧν δύο ἀποστέλλονται ὑπὸ Γεωργίου, πιθανῶς τοῦ Μεγαλοβρυσανοῦ, πρὸς Συνέσιον, διδάσκαλον τῆς Κρήτης. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς δευτέρας, γεγραμμένης ἐν μέτρῳ ἔχει οὕτω: «Τῷ ἱερῷ Συνεσίῳ καὶ διδασκάλῳ τῆς Κρήτης τῷ ἐν Χριστῷ μοι φιλιτάτῳ ἐγχειρισθείῃ προσκυνητῶς». Ὁ Συνέσιος ἀποκαλεῖται «διδασκάλον ἀκρότης». Ἄλλη ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται

πληροφορίας δὲν γνωρίζω. Διὰ τοῦτο καὶ παραθέτω ταύτας μετὰ πλείστης ὀσῆς ἐπιφυλάξεως.

Ἄρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 1802-1808 διδάσκαλος ἐν Ρεθύμνῃ ἦτο ὁ Ζαχαρίας Πρακτικίδης⁹, ἱεροδιάκονος, ἀποβα-

πρὸς τὸν ἄγνωστόν μοι ἀλλαχόθεν ἐπίσκοπον Λάμπης Ἱερεμίαν (σ. 279-280) τοῦ ὁποίου ἐξαίρεται «τὸ προῖον τοῦ τρόπου, τὸ συμπαθὲς τῆς ψυχῆς, τὸ ταπεινόν, τὸ ἰλαρόν, τὸ πρὸς πάντας εὐένδεκτον». Ἡ ἐπιστολὴ λήγει οὕτω: «,αψ'ς', Ὀκτωβρίου σί'. Τῆς ὑμετέρας θεοπροβλήτου θεοφιλίας δοῦλος, ταπεινός, προσθήσω δ' ἔτι καὶ φίλος Γεώργιος, διδάσκαλος».

Ὡς διδάσκαλος συναντᾶται τὸ πρῶτον, καθ' ἃ εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοὶ ὑποδείξῃ ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης, τῷ 1768, ὅτε Πολυχρόνιος ὁ Θραξ μετέβη «εἰς τὸ Ἰάσιον τῆς Μολδαβίας, ὅπου εἰς τὰ τῆς πίστεως ἡμῶν, εἰς τὰ φιλόσοφα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν ἠκροάσατο τὸν Κρητικὸν Γεώργιον, ἄνδρα εἰδήμονα καὶ ἱκανῶς πεπαιδευμένον» (Γ. Ζ α β ί ρ α ς, Ν. Ε. σ. 509). Ὅτι δὲ ὁ Μεγαλοβρυσανὸς ἐγίνωσκε τὴν Ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν φαίνεται καὶ ἐξ ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Λάμπης Ἱερεμίαν, περὶ ἧς κατωτέρω.

Ὁ Σέργιος Μακραῖος γράφει κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1779 καὶ 1785 πρὸς Γεώργιον, διδάσκαλον τῆς Ἀδριανούπολεως (Σ ά θ α ς, «Μ. Β.», Γ' 541, 542). Ἄγνωστον εἶναι, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ τὴν πληροφορίαν ὑποδείξας μοὶ κ. Τωμαδάκης, ἐὰν πρόκειται περὶ τοῦ Μεγαλοβρυσανοῦ.

Τῷ 1805, ὡς θὰ λεχθῆ καὶ κατωτέρω, ὁ κληρικὸς πλέον Γρηγόριος ἐδίδασκεν ἐν Ἡρακλείῳ καὶ ἦτο ἐπὶ τινα χρόνον «κλινοπετής», πάσχων ἐξ «ἐπαράτου ποδάγρας»: «Παρνασ.», τόμ. 10ος σ. 288-289). Διδάσκοντα ἐν Ἡρακλείῳ εὔρεν αὐτὸν καὶ ὁ Sieber τῷ 1817.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Εὐγγελίδης γράφει ἐν «Μύσωνι» Α', σ. 46, ὅτι κατὰ Sieber «ἐν Ρεθύμνῃ τῷ 1817 ὑπῆρχε διδάσκαλος Γρηγόριος Μεγαλοβρυσανός». Ἄλλ' ὁ Sieber ἀναφέρει τὸν Γρηγόριον, οὗ μάλιστα διασφύζει καὶ τὸ παρωνύμιον Παπασοῦ, ὡς διδάσκαλον τοῦ Ἡρακλείου καὶ οὐχὶ Ρεθύμνης (βλ. καὶ Ζ ο μ π α ν ά κ η ν, ἐνθ' ἄν. σ. 283).

Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι ἐν χειρογράφοις (βλ. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, «Ν. Ε.», 11 (1914), σσ. 167 καὶ 16 (1922), σ. 335) σφύζεται Γραμματικὴ «Γρηγορίου διδασκάλου Κυδωνιέως». Ἴσως ὁ συγγραφεὺς τῆς νὰ ἦτο ὁ Μεγαλοβρυσανός.

⁹) Περὶ αὐτοῦ βλ. περιοδ. «Χρυσιλλῆς» τόμ. Δ' (1866), σ. 211. Ἡ αὐτόθι δημοσιευομένη βιογραφία βασίζεται εἰς «ἐπίσημα ἔγγραφα διαφυλατιόμενα παρὰ τοῦ ἐπιζῶντος υἱοῦ του, τοῦ κ. Ἐ Πρακτικίδου». Εὐλογον ἦτο λοιπὸν ν' ἀποσιωπηθῆ ὅτι ἀπετέλει ψόγον διὰ τὸν ἄνδρα. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι οὐδόλως μνημονεύεται ἡ ἀποβολὴ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος. Βλ. καὶ Ν. Τ ω μ α δ ά κ η ν, Ε.Ε.Β.Σ. ἔτος I (1933), σ. 226. Ἐν τῷ Ἱστορ. Ἀρχείῳ Κρήτης ὑπάρχουσιν 8 ἔγγραφα τοῦ Πρακτικίδου τῶν ἐτῶν 1826-7. Ἐν αὐτοῖς, φαίνεται, ἀποκαλεῖται διδάκτωρ δικαίου (ᾄρα Ν. Τ ω μ α δ ά κ η, Γενικὴ κεφαλαϊώδης καταγραφὴ τῶν ἐν τῷ Ἱ. Ἀρχ. Κρήτης Ἀρχείων, 1933, σ. 12). Ἐν «Χρυσάλ», ἐνθ' ἄνωτ., δημοσιεύεται «Ἱστορία Συνοπτικὴ τοῦ κατὰ τὴν νῆσον Κρήτην... συμβάντος πολέμου ὑπὸ τῶν Σφακιωτῶν... κατὰ τὸ 1821... συγγραφῆσα ὑπὸ τοῦ ταπεινοῦ Ζαχαρίου, τοῦ ἐκ Χάνδακος τῆς Κρήτης». Κατὰ τὴν ἐπακολουθοῦσαν βιογραφίαν, συντεθεῖσαν ὑπὸ Θ. Ν. Φ(ιλαδελφέως;), ὁ Πρακτικίδης «ἐγεννήθη τῷ 1764 ἐν Ἡρακλείῳ τῆς Κρήτης, ὅπου καὶ ἐξεπαιδεύθη ἐσχολάργησε

λῶν βραδύτερον τὸ σχῆμα¹⁰, ἄνθρωπος ράθυμος περὶ τοὺς ἠθικοὺς ἀγῶνας, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐν ἐπιστολῇ¹¹ πρὸς αὐτὸν συστάσεων τοῦ μνημονευθέντος Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος ἤδη τῷ 1805 ὑπογράφεται «Γρηγόριος, ὁ τῆς τοῦ Χάνδακος σχολῆς ἀναξίως προϊστάμενος»¹².

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 οἱ Ἑλληνες Χριστιανοὶ τῆς Ρεθύμνης διετήρουν¹³ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχο-

δὲ πρῶτον εἰς τὴν ἐν Ρεθύμνῳ τῆς Κρήτης οὐσηθεῖσαν ἑλληνικὴν σχολὴν ἀπὸ τοῦ 1802 μέχρι τοῦ 1808, ὅθεν μετετέθη εἰς τὴν ἐν Ἡρακλείῳ κεντρικὴν σχολὴν ἔνθα ἐσχολάρχησε μέχρι τοῦ 1818...» (σ. 211). Τῷ 1802 λοιπὸν ἰδρύθη ἑλληνικὴ σχολὴ εἰς Ρέθυμνον; Ἐν «Παρνασσῷ», ἔνθ' ἀν., δημοσιεύονται δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Πρακτικίδου. Ἡ μία ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἱεροκέρυκα Δωρόθεον Πρώιον. «Τῇ σεβαστῇ μοι Αὐτῆς Σοφολογιότητι τὴν μέχρις ἐδάφους ταπεινὴν προσκύνησιν... Αὐτὰ δήτοι ταῦτα κάμοι τὸ θαρρεῖν δέδωκεν ἀφανεῖ τε ὄντι, καὶ ἐν τῇ ἀγωνίᾳ (sic) ταύτῃ τῆς κατὰ Κρήτην Ρεθύμνης Σχολῆς εὐρισκομένῳ, προσκυνῆσαι αὐτὴν τῷ ἔρρυπώμένῳ μοι τουτωῖ· πρὸς δὲ καὶ δηλῶσαι τὴν τῶν ἤδη ἐκδιδόμενων βίβλων τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐγενίου καὶ τοῦ Μπαλάνου, διὰ τοῦ ἱερολογιωτάτου κυρ Γρηγορίου περιλαβὴν, ἅμα δὲ καὶ παρακαλέσαι θερμῶς, εἰ καὶ τινες ἄλλαι ἐκδοθήσονται παρὰ τῶν φιλογενῶν Ζωσιμάδων, ὑφ' ὧν καὶ αὐταὶ ἐξεδόθησαν, ἵνα μοὶ ἀποστείλῃ καὶ ἐξ αὐτῶν, τῷ ταπεινῷ αὐτῆς δούλῳ... ὁ τῆς ὑμετέρας; σοφολογιότητος δούλος ταπεινός, Ζαχαρίας, ὁ τῆς ἐν Ρεθύμνῃ σχολῆς διδάσκαλος» (σ. 281-282).

Μετὰ τοῦ Πρακτικίδου εἶχεν ἀλληλογραφίαν ὁ (Μεγαλοβρυσᾶνός) Γρηγόριος («Παρνασσός», ἔνθ' ἀν., σσ. 285-286). Ἐὰν δὲ αἱ αὐτόθι δημοσιευόμεναι καὶ ἄλλαι ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου, αἱ ἀορίστως ἀπευθυνόμεναι πρὸς «τὴν περιπόθητον λογιότητα», ἀφορῶσιν εἰς τὸν Ζαχαρίαν, ὅπερ θεωρῶ πιθανόν, τότε σεισμὸς συμβᾶς εἰς Ρέθυμνον πρὸ τῆς δ' Ἰουλίου 1805 (ὁ Ν. Σταυράκης, Στατιστικὴ, σ. 108, ἀναγράφει σεισμὸν γενόμενον ἐν Χανίοις τῇ 3 Ἰουλίου 1805 κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου), κατετάραξε τὸν Πρακτικίδην. Ὁ Γρηγόριος ἐπιστέλλων αὐτῷ τῇ δ' Ἰουλίου γράφει: «Ἐλαβον τὸ παρ' αὐτῆς καὶ ἀναγνὸς σφόδρα δέδηγμα δι' ἅπερ πάσχεις δεινά. Τί τοίνυν ἀσχάλλεις περὶ τῶν νομιζομένων μὲν μὴ ὄντων δὲ κακῶν;... ἐρυθριῶ ἔγωγε περὶ τούτου, καὶ οὐκ ἀνέχομαί σε τῇ τῶν πολλῶν γνώμῃ σύμφωνον εἶναι. οἱ δὲ σοὶ μαθηταὶ οὐ μὲν τῆδε κακεῖσαι διεσπάρησαν, οὐδὲν θαυμαστόν. Εἰ γὰρ καὶ ὁ σεισμὸς οὐ συνέβαινε, ἔδει παύσασθαί σε ἤδη τῆς παραδόσεως, ἅτε τοῦ ἡλίου ἐπιβάντος ἤδη τὸν λέοντα, καὶ τῶν κυνικῶν καύσεων ἐπικρατούντων (sic)» (σ. 286-287).

¹⁰) Βλ. Γ. Παπαδοπετράκη, Ἱστορία τῶν Σφακίων, σ. 180.

¹¹) Ὁ Γρηγόριος γράφει: «Ἡ ἄρουρα, καθ' ἣν ἡμεῖς μυρίους καταβάλλομεν τοὺς ἰδρωτάς ὑλομανοῦσά ἐστι, καὶ πολλῆς τομῆς δεῖται, ὃ βέλτιστε, ὡς ἂν γένοιτο εὐκαρπὸς· δεῖ δὲ μὴ ῥαθυμεῖν, μηδὲ καιρὸν ἀναβάλλειν, εἰ βουλόμεθα τὴν κεχερωμένην ἀνακαθάραι καὶ δεκτικὴν ἀποδεῖξαι τῶν καταβαλλομένων καρπῶν, οἵτινες τρέφουσι ψυχὰς Θεὸν πεινώσας, ὡς πού φησιν ὁ τῆς Θεολογίας ἐπώνυμος· καιρὸς ἀγῶνων ἡμῖν ὁ παρῶν... ἐάσωμεν τὴν ῥαστώνην τοῖς κατὰ κόσμον...» («Παρνασσός», 10ος, σ. 285).

¹²) Αὐτόθι, σ. 289.

¹³) Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, σ. 2, καὶ 21 ὑποσ. β', Β. Ψιλάκη, Γ', σ. 324 καὶ 326, Πρεβελάκη, ὑπ' ἀρ. φύλ. 1609.

λεῖον¹⁴, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ σημερινὰ στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ Σιφνίου Γεωργίου Βάου καὶ ἑλληνικόν, ὑπὸ τὸν μετακληθέντα ἐκ τοῦ περιφήμου Γυμνασίου τῶν Κυδωνιῶν Ἰωάννην Μεταξᾶν, τὸν μετέπειτα ἐπίσκοπον Ρεθύμνης Ἰωαννίκιον¹⁵. Ὁ Sieber¹⁶ ὁμιλεῖ, ὡς φαίνεται, μόνον διὰ τὸ ἑλληνικόν. Ἐκφράζεται μετὰ θαυμασμοῦ καὶ διὰ τὴν ὀργάνωσίν του, τὴν κατ' αὐτὸν ἀρτιωτέραν τῶν ἄλλων σχολείων τῆς νήσου, καὶ περὶ τοῦ διδάσκοντος, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ὡς τὸν μᾶλλον ἀξιοσέβαστον ἄνθρωπον ὅλης τῆς Κρήτης. Τὸν μισθὸν του, ἀνερχόμενον ἐτησίως εἰς ὀκτακόσια γρόσια, κατέβαλλον ἔμποροί τινες τῆς πόλεως κατὰ τριμηνίαν. Οἱ μαθηταὶ ἦσαν μόλις 14, ἡλικίας 12-14 ἐτῶν οἱ περισσότεροι, ἐγίνοντο δὲ δεκτοὶ εἰς τὸ σχολεῖον, ἐὰν ἐγνώριζον ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν. Ἐδιδάσκοντο χρηστοθήθειαν, μύθους τοῦ Αἰσώπου, Πλούταρχον, Πλάτωνα, Ὀμηρον, Ἀριθμητικήν, Ἀλγεβραν, Γεωμετρίαν, Τριγωνομετρίαν, Ἱστορίαν, Φιλοσοφίαν κ.ἄ. μαθήματα. Ὅτε ἐξερράγη ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821, τὰ σχολεῖα βεβαίως θὰ ἐκλείσαν, ἀφοῦ καὶ οἱ διδάσκαλοί των συνελήφθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων¹⁷. Πότε ἀκριβῶς ἰδρύθη ἐκ νέου σχολεῖον εἰς Ρεθύμνον, ὡς καρπὸς κοινῆς προσπάθειας δὲν εἶναι γνωστόν. Ἐκ τοῦ κώδικος Α φαίνεται ὅτι ὑφίστατο¹⁸ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1834.

¹⁴) Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ὡς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Φ. Κ ο υ κ ο υ λ ἔ ς (Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, Τόμος Α' Ι., Σχολεῖα... Athènes 1948, σ. 57). Παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησιν εἰσήγαγεν αὐτὴν πρὸ τοῦ 1821 ὁ Γ. Κ λ ε ὄ β ο υ λ ὀ ς, τοῦ ὁποῖου μαθητὴς ἦτο φαίνεται ὁ Β ά ο ς (ὄρα καὶ Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ῖ δ η ν ἔνθ' ἄνωτ σ. 3). Τῷ 1816 ὁ Λ ό γ ι ο ς Ἐ ρ μ ῆ ς <ἐν πολλοῖς αὐτοῦ φύλλοις κατὰ συνέχειαν ἐποίει ἱκανὸν λόγον περὶ τῆς ὑπὸ Λαγκασιτέρου κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς παρούσης ἑκατονταετηρίδος εἰσαχθείσης εἰς τὰ δημοτικὰ τῆς Γαλλίας σχολεῖα ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου> (Γ. Χ α σ ι ώ τ ο υ, Ἡ παρ' ἡμῖν Δημοτικὴ παιδεία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κων)πόλεως μέχρι σήμερον. Ὁ ἐν Κων)πόλει <Ἑλληνικὸς Φιλολογ. Σύλλογος> Η' (1873-74), σ. 98. Ἀκολουθῶς ἡ μελέτη θὰ δηλῶται ἐν ταῖς παραπομπαῖς διὰ τοῦ: Χ α σ ι ώ τ η ς). Πῶς ἐγίνετο ἡ διδασκαλία δύναται τις νὰ ἴδῃ καὶ παρὰ τῷ καθηγητῇ Σ. Μ. Κ α λ λ ι ά φ α ἐν ἄρθρ. <ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος> τῆς Μ.Ε.Ε.

¹⁵) Βλ. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἐλεγχος κλπ. ΕΕΚΣ., Ι' (1940), σ. 140

¹⁶) Παρὰ Ζ ο μ π α ν ά κ η, ἔνθ' ἄν.

¹⁷) Ὅρα Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ῖ δ η ν, ἔνθ' ἄν., σ. 2, 21.

¹⁸) Οὕτως ὡς ἐπικεφαλὴς τοῦ ἰσολογισμοῦ 1834-35 γράφεται: <ἡ ἐν Ρεθύμνῃ σχολὴ ἀπὸ τοῦ 1834: Αὐγούστου: 6: μέχρι σήμερον> [Τὰ κείμενα παρατίθενται ὀρθογραφικῶς διορθωμένα] (σ. 4β-5α). Ἐὰν ἐλειτοίργει καὶ προηγουμένως, δὲν συνάγεται ἐκ τῶν κωδίκων. Χειρόγραφον ὅμως ἀποκείμενον παρ' ἐμοὶ καὶ ἀποτελοῦν αὐτοβιογραφίαν τοῦ Ν. Γ. Δρανδάκη, μαθητοῦ τοῦ σχολείου, καταβαλλόντος τὴν τετάρτην τριμηνίαν τοῦ 1834-35 (σ. 16β τοῦ κώδ. Α), παρέχει τὴν εἰδησιν, ὅτι σχολεῖον ὑφίστατο ἐν Ρεθύμνῃ ἀπὸ τοῦ 1833: <Εἰς

B'

ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥ 1834 - 1851

I. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΑΥΤΩΝ

Αἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς νήσου κατ' ἀνάγκην εἶχον ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τὴν ζωὴν τοῦ σχολείου Ρεθύμνης, ὅπερ ἀναπτύχθην σὺν τῷ χρόνῳ ἐλειτούργησε μέχρι Μαρτίου τοῦ 1841. «*Ἡ περίστασις ἣ ὁποία ἦτον εἰς αὐτὸ τὸ ἔτος ἐμπόδισεν τὴν ἐξακολούθησιν τῶν μαθημάτων τῆς σχολῆς καὶ ἐπροκάλεσε τὴν φυγὴν τῶν διδασκάλων, μαθητῶν καὶ λοιπῶν Χριστιανῶν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου*» γράφει ὁ Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου Καλλίνικος¹⁹. Καὶ σημειῶν τὰ ἀνωτέρω ὁ ἱεράρχης ἐπιφέρει : «*ὅταν δὲ σὺν Θεῷ ἀγίῳ παύσῃ ἡ περίστασις τὰ σχολεῖα ἀμέσως θέλουσι ἀρχίσει τὴν προᾶξίν των πρὸς ἐκπαίδευσιν τῆς νεολαίας*». Ὄντως δ' ἀπὸ Μαΐου τοῦ 1842 ἤρχισε σχετικὴ προεργασία²⁰ καὶ τὸν Αὐγούστον τοῦ ἰδίου ἔτους κατέστη καὶ πάλιν δυνατὴ²¹ ἡ λειτουργία σχολείου ἐν τῇ πόλει. Θὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ζωὴν του μέχρι τέλους τοῦ 1851.

τὰ 1821, 10βρίου 6 ἐγεννήθηκα εἰς τὸ χωριὸ Ζουρίδι... εἰς τὰ 1830 : Μὲ ἔφερον σὶ τὸ 'Ρέθυμνος ὁ πατέρας μου... Εἰς τὰ 1833 μὲ ἔβαλενε εἰς τὸ σχολεῖο καὶ ἔκαμα χρόνια 5». 'Αλλ' ἴσως τὸ σχολεῖον τοῦτο ἀπετέλει ὅλως ἰδιωτικὴν ἐπιχείρησιν. 'Ιδιωτικὰ φαίνονται καὶ τὰ ἐν 'Ηρακλείῳ «*τοῦ 'Ανεγνώστη τὸ σχολεῖο*» (1832) καὶ τὸ σχολεῖο «*τοῦ Ρηνάκι*» (1835) «*Κρητ. Χρον.*», Α', σσ. 345, 361, 364.

Τὸν Αὐγούστον τοῦ 1833 ἡ Αἰγυπτιακὴ διοίκησις Κρήτης καθιστᾷ γνωστὸν ὅτι «*ἐβοήθησεν ὅσον ἦτο ἀναγκαῖον εἰς τὴν σύστασιν ἀλληλοδιδασκτικῶν Σχολῶν τῆς Γραικικῆς γλώσσης*» ('Ι. Μ ο υ ρ ἔ λ λ ο υ, 'Ιστορία τῆς Κρήτης, Γ', σ. 1290). Δὲν γνωρίζω εἰς τί συνίστατο ἡ βοήθεια αὕτη.

Ὁ περιηγηθεὶς τὴν Κρήτην τῷ 1834 Pashley ἀναφέρει δημοτικὸν («*κοινὸν*») σχολεῖον, λειτουργοῦν ἐν τῇ 'Ι. Μονῇ Ἀρσανίου, ἔχον ὀλίγους μαθητάς. Ἐν αὐτῷ ἐφηρμόζετο τὸ παλαιὸν διδασκτικὸν σύστημα καὶ ὄχι τὸ πρόγραμμα τῆς ἀμοιβαίας διδασκαλίας. «*The monastery contains an elementary school, which is conducted on the old system (and not on the plan of mutual instruction), and is frequented by only a few children*» (R o b. P a s h l e y, Travels in Crete, vol. I, London 1837, σ. 122).

¹⁹) Α, σ. 50α.

²⁰) Σημειώσεις κώδ. Γ ἐν σελ. 17-19.

²¹) Κατὰ τὴν Ἐκθεσιν (σ. 6) «*διὰ συνεισφορᾶς τῶν κατοίκων συμπράξει καὶ συνεργασία τῶν Σ.Σ. ἀρχιερέων Ρεθύμνης καὶ Λάμπης*». Ἀγνωῶ εἰς τί συνίστατο ἡ σύμπραξις καὶ συνεργασία τοῦ Ἁγίου Λάμπης. Οὔτε φαίνεται ἐν τῷ κώδ. Γ, σ. 17-19, γενομένη συνεισφορὰ τῶν κατοίκων. Ἐκεῖ γίνεται λόγος περὶ κεφαλαίων τῶν σχολείων καὶ εἰσπράξεως τόκων ἐπ' αὐτοῖς. Μόνον «*ἡ Ἐκκλησία Ρεθύμνης τῶν Εἰσοδίων*» παρέχει βοήθειαν 500 γρόσια (σ. 19). Τὰ σχολεῖα εἶχον ὁμολογίας ἀνερχομένας τὸν Μάρτιον τοῦ 1841 εἰς 13.661 γρόσια. Αἱ ὁμολογίαι διεσώθησαν χάρις εἰς τὴν μέριμναν τοῦ Καλλινίκου.

Ἐκ τῶν κωδίκων δὲν φαίνεται ἂν τὰ σχολεῖα διέκοπτον τὴν ἐργασίαν των κατὰ τὸ θέρος²². Ἡ ἐορτή των ἤγετο, τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ 1845 — προηγουμένως δὲν γίνεται μνεῖα αὐτῆς — τῇ 30ῃ Ἰανουαρίου²³. Ἡ ἐπιτροπὴ τῶν σχολείων παρεσκεύαζεν ἄρτους²⁴ καὶ ἠγόραζε μυρσίνας²⁵ διὰ τὸν πανηγυρισμόν.

Κατὰ τὸ 1834 γίνεται λόγος ἀπλῶς διὰ σχολεῖον²⁶. Ἀπὸ τοῦ ἐπομένου ὅμως ἔτους τοῦτο διαστέλλεται εἰς ἑλληνικὸν καὶ ἀλληλοδιδασκτικόν²⁷. Καὶ ἡ διάκρισις ἐξακολουθεῖ μέχρι τέλους τῆς ἐξεταζομένης περιόδου. Ἀμφότερα ἦσαν σχολεῖα ἀρρένων. Τῷ 1836-37 μεταξὺ τῶν μαθητῶν ἐμφανίζονται καὶ μαθήτριά²⁸. Τὸ ἐπιὸν ἔτος ἐκ τῶν 68 μαθητῶν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ 5 ἦσαν κοράσια²⁹. Κατὰ τὴν διετίαν 1838-40 εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐφοῖτα μία μαθήτρια, ἡ Κατίγκω Νικολ. Χατζηκωνσταντίνου³⁰. Τὰ πρῶτα ἔτη μετὰ τὸ 1841 ὑφίστατο ἐν Ρεθύμνῃ μόνον Ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον, ἔχον πλὴν τῶν ἀρρένων καὶ 14 μαθητριάς³¹. Ἡ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ των καθίστα ἤδη ἀναγκαίαν τὴν ἴδρυσιν ἰδίας ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς θηλέων. Ἐκ τῶν

²²) Ἐκ παρατεθέντος ἀνωτέρω ἀποσπάσματος ἐπιστολῆς τοῦ Μεγαλοβρυσανοῦ φαίνεται ὅτι πρὸ τοῦ 1821 τὰ σχολεῖα, κατὰ θέρος τοῦλάχιστον, ἐχάλαρον τὴν ἐργασίαν των. Δι' ἐπιγενομένους χρόνους γράφει ὁ Πρεβελάκις (ἀρ. φ. 1626) ὅτι ἔκριναν «ἀναγκαίαν τὴν διακοπὴν τῶν μαθημάτων δι' ὑπερβολικὸν καύσωνα ἐπὶ μῆνα ὅλον ἀπὸ τῆς 20 Αὐγούστου μέχρι τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1863, ἐνῶ συνήθως αὐταὶ ἦσαν, φαίνεται ὀλίγων ἡμερῶν».

²³) Ε, σ. 2 καὶ 6.

²⁴) Ε, σσ. 11, 26, Ζ, σ. 5, Η, σσ. 14, 28. Διὰ τὴν παρασκευὴν των ἠγόραζον «στάρι ρούσικο» καὶ «ὄμοιο μισίρι», ἐδαπάνων διὰ «καθαριστικὸ καὶ ἀλεστικὸ» αὐτοῦ, ἐπρομηθεύοντο μέλι, κανέλλα, μαστίχα, πιπέρι (Ε, σ. 2, 12), ρακή, ζάχαρι (Ζ, σ. 5).

²⁵) «μυρσίνας 2 γομάργια» Ε, σ. 12 καὶ 33, Η, σ. 14, 28.

²⁶) «1831: 6: αὐγούστου διὰ σύναξιν δίσκου τοῦ σχολείου» Α, σ. 2β. Ὅρα καὶ ὑποσ. 18.

²⁷) Ἐν ταῖς δαπάναις οἱ μισθοὶ τοῦ διδασκτικοῦ προσωπικοῦ καταγράφονται τώρα κεχωρισμένως διὰ:

«τὴν τριμηνίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ μέχρι 1ης: Δε(κεμ)βρίου: 900
τὴν τριμηνίαν τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ 1 » : 360».

Ἰσολογισμὸς 1835-36 κῶδιξ Α, σ. 5α.

²⁸) Ὅμοια φαίνονται αἱ ἀναγραφόμεναι ἐν τῇ συνάξει τῆς βας τριμηνίας τοῦ 1836-37 «ὅσα τῆς Κατίγκω Νικολάου... ὅσα τῆς Στυλιανῆς τοῦ Δροσάκη, ὅσα ἡ Ἀννίκα τοῦ Σανταντώνιο», Α, σ. 10α.

²⁹) Κατίγκω Ν. Χατζηκωνσταντίνου, Χαρίκλεια Ν. Χατζηκωνσταντίνου, Στυλιανίτσα Δροσάκη, Μαρία Κωνσταντινοπούλα (;) καὶ Σοφία Ἐκκλησιάρχου; Β, φύλ. 1.

³⁰) Β, φύλ. 6 καὶ φύλ. 9.

³¹) Β, φύλ. 13-17.

κωδίκων φαίνεται ὅτι τοῦτο ἐπραγματοποιήθη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1845⁸². Τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐπανήρχισε λειτουργοῦν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1844⁸³. Προηγουμένως μάλιστα εἶχεν ἐκμισθωθῆ τὸ οἶκημα αὐτοῦ⁸⁴.

II. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΝ

Ὁ διδάσκαλος καθ' ὅλον τὸ ἔτος 1834-35 ἦτο εἷς⁸⁵. Τὸν ἀκολουθήσαντα χρόνον, ἀφοῦ τὸ σχολεῖον διηρέθη εἰς Ἑλληνικὸν καὶ Ἀλληλοδιδασκτικόν, δὲν ἀποκλείεται καὶ οἱ διδάσκοντες νὰ ἦσαν δύο. Ἀπὸ τοῦ τρίτου ἔτους ἔχομεν μαρτυρίαν ρητὴν ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶχεν οὕτως. Εἰς τὸ κατώτερον σχολεῖον ἐδίδασκεν ὁ Ἄ. Μακκᾶς⁸⁶ καὶ ἀπὸ

⁸²) «7βρίου 9 (1845) σύναξις μηνιαίω κοριτζῶ» Ε, σ. 7, αὐγούστου 8 (1845) εἰς ναῦλος τῆς δασκάλας... 7βρίου 5 μηνιαῖο δασκάλας» κλπ. Ε, σ. 8. Εἰς χειρᾶς μου ὁμῶς περιῆλθεν ἔγγραφον, γεγραμμένον ἐπὶ τῆς α' σελίδος διφύλλου ἡμικλάστου χάρτου, ἔχον οὕτως: Ἀριστερὰ ἀναγινώσκειται ἡ χρονολογία: «Ρέθυμνον τὴν 2 Ἰανουαρίου | 1845» καὶ δεξιὰ «Πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον καὶ Σ. Ἐφορείαν τῶν Κοινῶν Καταστημάτων τῆς πόλεως Ρεθύμνης. Μετὰ τοῦ προσῆκοντος Σεβασμοῦ ὑποβάλλω ὑμῖν, Κ.Κ. Ἐφοροί, ἀναφοράν, δι' ἧς παρακαλεῖσθε συμφώνως μὲ τὸ συμφωνητικόν, ὅπερ ἔχομεν κάμει ἀπὸ Α' Ἀπριλίου Π. Ε., νὰ μὲ εἰδοποιήσητε ἐὰν σκοπήτε νὰ μὲ διατηρήσητε καὶ κατὰ τὸ ἐλευσόμενον ἔτος ἡμῆ. ἡ Διδάσκαλος Ρεθύμνης Παρ. Περᾶκη».

Ἐκ τοῦ ἔγγραφου τούτου φαίνεται ὅτι καὶ πρὸ τοῦ 1845 ὑπῆρχεν ἐν Ρεθύμνῳ διδασκάλισσα, ἡ Παρ(ασκευούλα) Περᾶκη, ἔχουσα μάλιστα συνάψει καὶ συμφωνητικὸν μετὰ τῆς Ἐφορίας τῶν Κοινῶν Καταστημάτων ἀπὸ 1 Ἀπριλίου 1844. Δύο τινὰ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ἡ ὅτι ἡμείβετο ἡ διδάσκαλος ἐξ ἄλλου ταμείου, ἀφοῦ ἐν τοῖς κώδικιν οὐδεὶς λόγος γίνεται πρὸ τοῦ 1845 περὶ διδασκαλίσσης· τὸ σχολεῖον τῆς δὲν ἦτο κοινοτικόν, ἀλλ' ἡ ἐφορία εἶχεν ἐγγυηθῆ τὴν καταβολὴν τοῦ μισθοῦ τῆς καὶ ἐπώπτευσεν ἐπὶ τοῦ ἔργου τῆς, ἢ, ὅπερ καὶ πιθανότερον, ὅτι ἡ Περᾶκη ἔχει γράψει κατὰ λάθος ἐπὶ τῆς αἰτήσεώς τῆς τὸ ἔτος 1845 (ἴσως ἀντὶ 1865). Ἡ Περᾶκη ἐδίδαξεν ἐν Ρεθύμνῳ βραδύτερον. Ὁ Πρεβελάκις γράφει ἐν φ. 1616 «Ἐν τῷ μεταξὺ εὑρέθη ἐν Ἀθήκαις διδασκάλισσα ἡ Παρασκευοῦλα Περᾶκη, ἣτις καὶ ἀνέλαβε τὴν Διεύθυνσιν τοῦ Παρθεναγωγείου». Τὸ Παρθεναγωγεῖον Ρεθύμνης, ὡς γνωστόν, ὠκοδομήθη τῷ 1864 (αὐτόθι, φ. 1611). Ἐὰν ἡ Περᾶκη εὑρίσκετο ἐν Ρεθύμνῳ καὶ πρὸ τοῦ 1845, κατόπιν μάλιστα συμφωνίας, δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ἡ ἐφορία δὲν ἐκράτησεν αὐτὴν καὶ τῷ 1845, ὅτε ἰδρύθη ἐπισημῶς τὸ σχολεῖον κορασίων, ἀλλὰ μετεκάλεσεν ἄλλην, ἐπιβαρυνθεῖσα καὶ διὰ τῶν ἐξόδων τοῦ ταξιδίου τῆς;

⁸³) Γ, σ. 36 «28 Μαΐου 1844) Ἀπὸ Δωρόθεον Σχολάριον. Ἑλλη(νικόν) διδάσκαλον, δι' ὅσα τοῦ ἐμέτρησα διὰ 1 1/2 μηνὸς μισθόν του ἀπὸ 15 τούτου ἀπὸ 600: 900». Καὶ κατωτέρω: «ναῦλον τοῦ Ἑλληνικοῦ διδασκάλου».

⁸⁴) «1843. Αὐγούστου 5. Εἰς οἰκίαν τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς, διὰ 6: μηνῶν ἐνοικίον τῆς ἔλαβα ἀπὸ Ἰω. Δροσάκη... (γρ.) 125», Γ, σ. 29.

⁸⁵) «ὅσα ἐμέτρησαν εἰς τὸν διδάσκαλον» Α, σ. 5α.

⁸⁶) Τῷ 1837 Σεπτεμβρίου α' εἰς «Τὰ Ἀναγκαιόντα ἔγγραφα τῆς σχολῆς» καταλέγουσιν:

Σεπτεμβρίου 1837 μέχρι τῆς 25ης Μαΐου 1840 ὁ Νικόλαος Σταυράκης³⁷. Εἰς τοὺς κώδικας δὲν ἀναφέρεται διατὶ τὸν Μάϊον ἔπαυσεν οὗτος διδάσκων. Εἰς διαδοχὴν του προσελήφθη ὁ Δημήτριος Σταυριανός³⁸, εἰς τὸν ὁποῖον καταβάλλεται μισθὸς καὶ τὸν Μάρτιον τοῦ 1841. Λήγοντος Ἰουλίου τοῦ 1842 κατῆλθεν ἐξ Ἀθηνῶν ὡς δημοδιδάσκαλος ὁ Κων. Χ. Ψαρουδάκης³⁹, διδάξας μέχρι τέλους Φεβρουαρίου τοῦ 1844, ὅτε μετέβη εἰς Ἡράκλειον⁴⁰. Ἐκτοτε μέχρι Ἀπριλίου 1848 διδάσκει εἰς τὸ Ἀλληλοδιδασκτικὸν ὁ Χαρ. Πετυχάκης⁴¹ καὶ ἀπὸ τὸν Ἰούλιον τοῦ ἰδίου ἔτους ἕως τέλους τοῦ 1851 πάλιν ὁ Κ. Ψαρουδάκης⁴².

Ἐκ τῶν μνημονευθέντων ἀνδρῶν ἰδιαίτιστα φυσιογνωμία ὑπῆρξε καὶ διαφέρουσαν ἐπιρροὴν ἤσκησεν ἐπὶ τὴν ἐν Κρήτῃ παιδείαν ὁ

«1: ἐξόφλησιν τῶν μισθῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ διδασκάλου Δημητρίου Βαρούχα τῷ 1837-αὐγούσιον: 26.

1: ὁμοιον τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ

> A: Μακκᾶς».

A, σ. 18β.

³⁷⁾ Ἐν Α', σ. 30β-31α ἢ μερὶς του: *«Νικόλ(α)ος Σταυρά(κ)ης Διδάσκ(α)λος Ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς».*

Ὁ Σταυράκης ἔγραψε στιχηρὰ ἰδιόμελα τῆς Λιτῆς καὶ μεγαλυνάριον τῶν ἁγίων Τεσσάρων νέων Μαρτύρων (βλ. Ἀκολουθίαι τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Νέων τοῦ Χριστοῦ Μαρτύρων Ἀγγελῆ, Μανουήλ, Γεωργίου καὶ Νικολάου... Ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου 1865, σ. 4 καὶ 12).

³⁸⁾ Ὅρα Α, σ. 45β-46α καὶ Δ, σ. 2, 3, 4.

³⁹⁾ Ἐν Γ, σ. 19 *«1842 Ἰουλίου 30. Διὰ χαμαλιάτικα τῶν Πραγμάτων τοῦ Διδασκάλου»* καὶ σ. 20: *«Αὐγούσιον 1 Κ. Χ. Ϊ. Ψαρουδάκη Δημοδιδάσκαλον, δι' ὅσα τοῦ ἔμβασα εἰς Ἀθήνας εἰς λ/σμόν μισθῶν του...».* Ὅρα καὶ Ἐκθεσιν, σ. 6.

⁴⁰⁾ Γ, σ. 34.

⁴¹⁾ Γ, σ. 35. Διὰ τελευταίαν φορὰν ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του κατ' Ἀπριλίον τοῦ 1848 (E, σ. 35).

Ὁ Βυβιλάκης γράφει (Ἐκθεσις σ. 7-8) ὅτι διεδέχθη τὸν Ψαρουδάκην *«ὁ δραστήριος δημοδιδάσκαλος Ἀθηνῶν κ. Χ. Πετυχάκης εἰς τὸ ἐν Ῥεθύμνῃ σχολεῖον, προσκληθεὶς ἐν αὐτῷ ἐπισημῶς παρὰ τοῦ Σ. Ἀγίου Ρεθύμνης καὶ τῶν φιλομούσων ἐφόρων τῆς σχολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἤρχισε τὰ μαθήματά του ἀπὸ 1 Μαρτίου ε.ε. (1844). Γνωρίζοντες ἐπίσης τὸν ζῆλον καὶ τὴν ἱκανότητα, τὰ ὁποῖα διέκρινον τὸν κ. Πετυχάκην εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τῶν Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ τὴν προθυμίαν τῶν κατοίκων εἰς τὸ νὰ συντρέχωσιν ὅλαις δυνάμεισι τοὺς ἱκανοὺς καὶ ἀξιόους διδασκάλους εἰς τὸν φωτισμὸν τῆς πατρίδος των, ἔχομεν δίκαιον νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τῆς Ρεθύμνης πρὸ πάντων δὲ τὸ διδασκαλεῖον, θέλει τελειοποιηθῆ ὑπὸ τὴν ἄοκνον ἐπιμέλειαν καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Πετυχάκη, ὥστε νὰ γίνῃ ἐφάμιλλον μὲ ἐκεῖνο τῶν Ἀθηνῶν· δὲν ἀμφιβάλλομεν δὲ ὅτι θέλει καταβάλλει καὶ πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς περισσοτέραν τελειοποίησιν τῶν ἤδη ἐξετασθέντων μαθητῶν, μέχρις ὅτου διορισθῶσιν εἰς διδασκαλικὰς θέσεις».*

⁴²⁾ Z, σ. 1, H, σ. 34.

Κων. Ψαρουδάκης. Ἐγεννήθη ἐν Ἡρακλείῳ περὶ τὸ 1805 ἐκ πατρὸς Χατζῆ Ἰωάννου Ψαράκη⁴³, μεγαλεμπόρου τῆς πόλεως, καὶ μητρὸς Σμαράγδας, κόρης «τοῦ τὰ πρῶτα ἐν Ἡρακλείῳ φέροντος Μιθθαίου Καλογνώμου ἐπ.σιτήμονος ἱατροῦ»⁴⁴. Ἐξεπαιδεύθη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Γεωργίου, ὅστις ὑπερηγία αὐτὸν «καὶ ἐδίδατκεν ὁ ἴδιος ἐν τῇ οἰκίᾳ μὴ θέλων νὰ παραδώσῃ εἰς τοὺς τότε κοινοὺς διδασκάλους, οἵτιναι ἐτυράνουν τοὺς μαθητὰς των μὲ τὸν βαρὺν καὶ ἀμέθοδον τρόπον των»⁴⁵. Διδάσκαλος τοῦ Γεωργίου ἐχρημάτισεν ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Λόγιος, ἀσφαλῶς ὁ Μεγαλοβρουσανός, ὁ μετονομάσας αὐτοὺς διὰ τοῦ ἐπωνύμου Ψαρουδάκης ἀντὶ Ψαράκης. Τῷ 1824 οἱ δύο ἀδελφοί, ἀφοῦ ἔλαβον μέρος εἰς τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν Τούρκων, προσέφυγον οἰκογενειακῶς εἰς Μονεμβασίαν καὶ εἶτα εἰς Σπέτσας. Ἐκεῖ, βλέποντες ὅτι «αἱ ὁδοὶ ἦσαν πεπληρωμέναι ἀπὸ ὄργανά καὶ πτωχότατα τέκνα τῶν ἐν πολέμῳ φονευθέντων», ἵδρυσαν ἐκπαιδευτήριον, ὅπερ εἶχε 250 μαθητὰς, ὅτε τῇ 8ῃ Μαρτίου 1829 ἐπεσκέφθη ὁ Καποδίστριας τὰς Σπέτσας. Ὁ Κυβερνήτης ἐπληροφόρηθη τότε ὅτι οἱ ἡμίσεις τῶν μαθητῶν πληρώνουσιν, οἱ δὲ λοιποὶ διδίσκονται ἀμισθί, διδομένων μάλιστα παρὰ τῶν διδασκάλων εἰς αὐτοὺς καὶ πάντων τῶν πρὸς σπουδὴν ἀναγκαίων⁴⁶.

Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1826 μετέβησαν οἱ δύο ἀδελφοὶ εἰς Σύρον καὶ ἐδιδάχθησαν τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον παρὰ τοῦ διατρίβοντος ἐκεῖ εἰσηγητοῦ τῆς Γεωργίου Κλεοβούλου⁴⁷, διὰ νὰ ἀποφέρωσι «μείζονα καρπὸν» εἰς τὸ σχολεῖον αὐτῶν. Ἐξητάσθησαν ἐπὶ παρουσίᾳ πολλῶν διδασκάλων καὶ τοῦ γενικοῦ ἐφόρου τῆς Παιδείας Γρηγορίου Κωνσταντᾶ καὶ «λαβόντες παρὰ τοῦ Κλεοβούλου τὰ ἀποδεικτικὰ τῆς τελειοποιήσεως αὐτῶν, ὑπέστρεψαν εἰς Σπέτσας καὶ μετεροῦθμισαν τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν τμημα τοῦ σχολείου των, ὅπερ διηύθυνεν ὁ Κωνσταντιῖνος, κατὰ τοὺς κανόνας καὶ τοὺς τρόπους, οὓς ἐδιδάχθησαν»⁴⁸.

⁴³) Ὅρα περὶ αὐτοῦ «Κρητ. Χρον.», Γ' (1919), σ. 357-359.

⁴⁴) Συνοπτικὴ βιογραφία Γεωργίου Χατζῆ Ἰωάννου Ψαρουδάκη, ἐρανισθεῖσα ἐκ τῶν ὑπομνημάτων αὐτοῦ. Ἀθῆναι, τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως 1871, σ. 2.

⁴⁵) Αὐτόθι, σ. 5.

⁴⁶) Αὐτόθι, σ. 20.

⁴⁷) Περὶ αὐτοῦ βλ. «Θρακικά» (ἑκτακτον τεῦχος ἐπὶ τῇ Ἐκατονταετηρίδι τῆς Ἑθνικῆς Ἀνεξαρτησίας), Παράρτημα τοῦ Γ' τόμου (1931), σ. 125. Τῷ 1824 διωρίσθη διδάσκαλος ἐν Τήνῳ καὶ εἶτα ἐν Σύρῳ, ὅπου καὶ ἀνέπτυξε τὸ παιδαγωγικὸν σύστημα αὐτοῦ, μέχρι τοῦ θανάτου του, 28 Ἰουνίου 1828. Τὸ αὐτὸ σύστημα ἠκολούθησεν εἶτα καὶ ὁ Ἰωάννης Κοκκῶνης. Ὁ Κλεόβουλος μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰ ἔργα τοῦ Γάλλου Σαρζέν.

⁴⁸) Συνοπτικὴ βιογραφία, σ. 20.

Τῷ 1831 ὁ Κων/τῖνος κατῆλθεν εἰς Κρήτην, διὰ νὰ περισυλλέξη τὰ λείψανα τῆς περιουσίας των. Ὅτι θὰ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ κώδικος (Γ, σ. 20). Τῷ 1842 προσκληθεὶς κατέρχεται εἰς Ρέθυμνον ἐξ Ἀθηνῶν. «Φιλόπονον κηδεμόνα καὶ ἱκανὸν διδάσκαλον τῆς παρ' αὐτοῦ διδασκομένης τρυφεροῦς ἡλικίας» ἀποκαλεῖ τὸν ἄνδρα ὁ Βυβιλάκης (Ἐκθεσις, σ. 6). Ὁ ἴδιος προσθέτει ὅτι «ἡ σημαντικώτερα ὠφέλεια, τὴν ὁποίαν ἔκαμεν, εἶναι τὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐπίμονον προτροπὴν καὶ παρὰ κλησίαν μας, ἔλαβε πρόνοιαν μετὰ τῶν ἐφόρων τῆς σχολῆς νὰ διδάξη ἰδιαιτέρως τὸν ὄδηγόν⁴⁹ ὡς καὶ ἐν γένει τὴν τέχνην τοῦ διδάσκειν εἰς εἴκοσι τέσσαρας ἐκ τῶν καλλιτέρων μαθητῶν του⁵⁰, ἐξ ὧν οἱ δέκα πέντε, καθὰ μᾶς ἔγραψεν, ἔλαβον παρ' αὐτοῦ διπλώματα ὡς ἱκανοὶ ἀναδειχθέντες ἐπὶ δημοσίων ἐξετάσεων, νὰ καθέξωσι θέσιν δημοδιδασκάλου εἰς ὅποιον χωρίον ἢ ἐπαρχίαν ἤθελον ζητηθῶσι. Τὸ μέσον τοῦτο ἐθεωρήσαμεν ὡς τὸ συντελεστικώτερον διὰ τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων εἰς τὴν Κρήτην, διότι ἕκαστος μαθητῆς δύναται διὰ τῶν σιελλομένων ὡς εἴρηται πινάκων τῆς ἀναγνώσεως καὶ ἄλλων διδακτικῶν βιβλίων, νὰ ἀνοίξη σχολεῖον εἰς τὸ χωρίον του εὐχαριστούμενος μὲ ὅσον μικρὰν καὶ ἂν λαμβάνῃ πληρωμὴν. Διὰ τὸν ζῆλον δὲ καὶ τὴν προθυμίαν του ταύτην ὑπὲρ τοῦ διδασκαλείου πρὸ πάντων ὁ κ. Ψαρουδάκης ἐπέσυρεν ἐπίσης τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ ὄλων τῶν ἐν Ἑλλάδι συμπαιρωτῶν του» (αὐτόθι, σ. 6-7). Καὶ ἐν Ἡρακλείῳ, ἔνθα ὁ Ψαρουδάκης μετέβη, δὲν ἀμφιβάλλει ὁ Βυβιλάκης ὅτι τὸν αὐτὸν θὰ ἐπιδείξῃ ζῆλον καὶ προθυμίαν.

Ὁ Γενεράλις θεωρεῖ τὸν ἄνδρα εἰσηγητὴν τῆς μεθόδου τοῦ Λαγκάστερ εἰς τὸ Ρέθυμνον. Ἴσως ὑπῆρξεν ὁ ἀρτιώτερον ἐφαρμόσας αὐτήν, διότι, ὡς ἤδη ὑπεδηλώθη, ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος εἶχεν εἰσαχθῆ ἀπὸ πολλοῦ εἰς τὴν πόλιν. Ὁ Γενεράλις εἶχε τὸν Ψαρουδάκη δι-

⁴⁹) Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τοῦ ὄδηγοῦ τοῦ Σαραζίνου. Τὸ βιβλίον μεταγλωττισθὲν ὑπὸ τοῦ Ἰ. Κοκκῶνη ἐνεκρίθη τῷ 1836 δι' ἐγκυκλίου τοῦ Ὑπουργείου.

⁵⁰) Μεταξὺ τούτων, ἀλλὰ δὲν φαντάζομαι καὶ τῶν καλυτέρων, κατελέγετο ὁ διδάσκαλος τοῦ Γενεράλι. «Καὶ ὁ ἐμὸς πρῶτος διδάσκαλος», γράφει, «ἦτο ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ψαρουδάκη, ἄμοιρος μὲν πάσης γραμματικῆς μορφώσεως, μουσικῆς ὅμως καὶ ἐκ στήθους μαθὼν τὸ περὶ ποινῶν κεφάλαιον τοῦ ὄδηγοῦ, τὸ ὁποῖον ἐρήρμωσεν ἐπὶ τῆς ῥάχεώς μου τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς φοιτήσεώς μου εἰς τὸ σχολεῖον. Διὰ τοῦτο δὲ ἡ μακαρίτισσα μητέρα μου ἔκρινε καλὸν ἢ πρῶτον νὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία ἡμέρα τῆς τότε μαθητείας μου. Βραδύτερον ἔγινε πάλιν μαθητῆς του καὶ εὐγνωμονῶ» (αὐτόθι).

Ἀπὸ τοῦ 1842 ἰδρύθησαν ἐν τῷ διαμερίσματι Ρεθύμνης 26 ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα (Ἐκθεσις, σ. 28). Ἴσως ἦσαν ἐν μέρει καρποὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ψαρουδάκη.

δάσκαλον ἐν τῇ μουσικῇ⁵¹ τῷ 1874. «*Ἐνθυμούμεθα*», γράφει, «*καλῶς τὸν σεβάσμιον ἄνδρα μὲ τὴν Κρητικὴν, ἀλλ' ἐπὶ τὸ συμυραϊκώτερον, ἐνδυμασίαν, καὶ ἔχοντα τὴν κεφαλὴν κλίνουσαν ἔκ τινος ἴσως παθήσεως πρὸς τὸν ἔτερον τῶν ὤμων, ψάλιν δὲ μόνον τότε εἰς τὸν Καθεδρικὸν Ναὸν*» (ὑπ' ἀρ. φύλ. 291).

Ὁ Ψαρουδάκης ἐξέδωκε διδακτικὸν βιβλίον, φέρον τὸν τίτλον «*Σύμμικτα, ἤτοι ἀπάνθισμα χρονολογίας [=Ἱστορίας] καὶ μαθηματικῆς Γεωγραφίας κατ' ἐρωταπόκρισιν, ἔκδοσις Τρίτη, ἐν Ἐρμουπόλει Σύρον, 1862*». Ὁ πρόλογός του ἀρχεῖται οὕτως: «*Ὅτι ἡ χρονολογία ἐστὶν οὐ μόνον εὐάρεστον μάθημα, ἀλλὰ καὶ χρήσιμον καὶ ἀναγκαῖον εἰς τὸν σπουδαίας ἀγωγῆς καὶ ἀγαθῆς παιδείας ἀντιποιούμενον, οὐδεὶς βεβαίως τῶν εὖ φρονούντων ἀγροεῖ. Διὸ καὶ ἀνάγκη πᾶσα ὅπως οἱ παῖδες ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων εἰς τὴν ταύτης σπουδὴν καταγίνωνται*». Ὡς ἓνα τῶν πολὺ σεβαστῶν πολιτῶν χαρακτηρίζει τὸν Ψαρουδάκη ὁ ἐνθυμούμενος αὐτὸν πατήρ μου· καὶ τὴν πρὸς μητρὸς μάμμη μου ἤκουον πολλάκις ὀμιλοῦσαν δι' αὐτὸν μετὰ πολλοῦ σεβασμοῦ. Καὶ ἐκ τούτων ὑποδηλοῦται ὅτι ὁ Ψαρουδάκης θὰ ἐνεφροεῖτο ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἰδεῶν, ὑφ' ὧν καὶ ὁ ἀδελφός του Γεώργιος. Ταύτας καὶ ὁ τελευταῖος ἐξέφρασεν ἐν συνδιαλέξει πρὸς τὸν βασιλέα Ὁθωνα: «*νομίζω πρῶτόν μιν χρέος τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν μου καὶ δεύτερον τὴν διανοητικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν*»⁵².

Τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου διδάσκαλοι διετέλεσαν :

1) ὁ Δ η μ ή τ ρ ι ο ς Β α ρ ο ύ χ α ς⁵³ τῷ 1837:

2) ὁ Κ ο σ μ ᾱ ς Μ α κ κ ᾱ ς⁵⁴ ἀπὸ Σεπτεμβρίου 1837 μέχρι Μαρτίου 1841.

3) ὁ Δ ω ρ ό θ ε ο ς Σ χ ο λ ά ρ ι ο ς⁵⁵ ἀπὸ Ἰουνίου 1844 μέχρι Μαΐου 1847.

⁵¹) Ὡς «*μελίωρον τὸν ἱεροψάλτην*» τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ Ρεθύμνης χαρακτηρίζει τὸν Ψαρουδάκη ὁ Τιμόθεος Βενέρης (Τὸ Ἀρχάδι διὰ τῶν αἰῶνων 1938, σ. 337).

⁵²) Συνοπτικὴ βιογραφία, σ. 36.

⁵³) Ὅρα ἀνωτέρω ὑποσ. 36. Ἴσως ἐδίδασκεν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1836. Τὰς ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν πρόσληψιν ἑλληνικοῦ διδασκάλου εἰς τὸ Ρεθύμνον μαρτυρεῖ ἐπιστολὴ τοῦ Κρήτης Μελετίου πρὸς τὸν Γεώργ. Χ. Ἰ. Ψαρουδάκη ὑπὸ χρονολογ. 29 Δεκεμβρίου 1835. Ἡ ἐπιστολὴ ἀρχίζει: «*Κατὰ τὴν 23 τοῦ Νοεμβρίου ἐγράψαμεν πρὸς τὴν λογιότητά της, ὅτι ἡ Ρίθυμνα ἔχει ἀνάγκην ἑλληνικοῦ διδασκάλου, καὶ τὴν ἐπροσκαλέσαμεν δι' ἐκεῖνο τὸ μέρος· ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι ἐδῶ περισσοτέρα ἀνάγκη... σὲ εἰδοποιούμεν... αὐτὴν τὴν ἀνάγκην τῆς πατρίδος...*» (Συνοπτικὴ βιογραφία, σ. 25).

⁵⁴) Λ, σ. 29β καὶ 30α καὶ Δ, σ. 4.

⁵⁵) Ε, σ. 28. Βιογραφίαν τοῦ ἀνδρὸς ὄρα ἐν προλόγῳ τοῦ ἔργου του :

Ὁ Σχολάριος ἦτο ἐξέχουσα μορφή⁵⁶. Ἐκ Βενδίτσης τῆς ἐπαρχ. Καλαμπάκας καταγόμενος καὶ σπουδίας ἐν τῇ Θεολ. Σχολῇ τῆς Χάλκης προσεκλήθη εἰς Ρεθύμνον ὡς ἑλληνοδιδάσκαλος τῇ συστάσει τοῦ Μισαῆλ Ἀποστολίδου καὶ τοῦ ἐν Σύρῳ Ν. Δαμβέργη⁵⁷. Ὁ Σχολάριος ἀνεχώρησεν ἐκ Ρεθύμνης «μετ' ἀμοιβαίας λύπης διὰ κατεπειγούσας οἰκογενειακὰς ὑποθέσεις»⁵⁸ ἀναλαβὼν βραδύτερον τὴν διεύθυνσιν τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς. Εἰς τὸ χορηγηθὲν ἐπὶ τῇ ἐκ Ρεθύμνης ἀναχωρήσει του ἀρχιερατικὸν καὶ βεβαιωτικὸν γράμμα ὑπὸ χρονολογ. 29 Μαΐου 1847⁵⁹ ἐξαίρονται αἱ ἀρεταὶ τοῦ ἀνδρός. Καὶ ὁ Εὐαγγελίδης γράφει περὶ τῆς ἐν Ρεθύμνῳ διδασκαλίας τοῦ Δωροθέου ὅτι «πολλοὺς καὶ καλοὺς μαθητὰς παρήγαγεν εἰτα διδασκάλους γενομένους»⁶⁰. Ὅντως δὲ μαθηταὶ του ὑπῆρξαν οἱ διδάσκαλοι Ρεθύμνης Στ. Κορωνάκης, Ν. Κορύνουπας⁶¹ καὶ οἱ διαδεχθέντες αὐτὸν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ:

4) Νικόλ. Μουάτζος ἀπὸ Ἰουλίου 1847 μέχρι Μαΐου 1848⁶² καὶ τὸ δεύτερον διδάξας ἀπὸ Ὀκτωβρίου 1850 μέχρι Ὀκτωβρίου 1851⁶³ καὶ

5) Ν. Χιονάκης⁶⁴ ἀπὸ Ὀκτωβρίου 1848 μέχρι καὶ Ὀκτωβρίου 1850.

Δωροθέου Σχολαρίου, Ἔργα καὶ ἡμέραι, Ἀθήναι 1877, σ. 109-120.

⁵⁶) Ὡς ἓνα τῶν σοφωτέρων ἀρχιερέων χαρακτηρίζει αὐτὸν ὁ καθηγ. Ἄ. Διαμαντόπουλος ἐν Ε.Λ.Ε., ἀρθρ. Δωρόθεος Σχολάριος.

⁵⁷) Δωρ. Σχολ., Ἔργα καὶ ἡμέραι, σ. 114 (προλόγου).

⁵⁸) Αὐτόθι.

⁵⁹) Αὐτόθι, σ. 11-12 τοῦ κυρίως βιβλίου.

⁶⁰) Εὐαγ. «Παιδ.», τόμ. 2ος, σ. 169.

⁶¹) Ὅρα ΣΓ, σ. 18, Πρεβελάκι, ὑπ' ἀρ. φ. 1616 καὶ Ἐκθεσιν, σ. 23. Κατὰ τὴν Ἐκθεσιν, ὁ Κορωνάιος ἦτο ἑλληνοδιδάσκαλος.

⁶²) Ε, σ. 29 καὶ 36.

⁶³) Ἡ μερὶς του ἐν Η', σ. 36-37. Ἀρχεται τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1850 καὶ λήγει τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1851. «1851 Ἑλληνοδιδάσκαλος Νικόλαος Μουατζάκης». Ἡ Ἐκθεσις ἀποκαλεῖ αὐτὸν «ἐπιμελῆ καὶ ἀξιον ἑλληνικὸν διδασκαλον» παρέχουσα τὴν εἶδησιν ὅτι μετέβη «ὡς τοιοῦτος εἰς τὸ ἐν Χανίοις σχολεῖον» (σ. 23). Ἐκ Χανίων θεωρεῖ αὐτὸν καταγόμενον ὁ Γενεράλις (ὑπ' ἀρ. φ. 292).

⁶⁴) Ζ, σ. 2. Ἐν κώδ. Η, σ. 18-19 ἔχομεν τὴν μερίδα του, «Ἑλληνικὸς Διδάκ(α)λος Νικόλαος Χιονάκης», ἀπὸ Φεβρουαρίου μέχρι Ὀκτωβρίου προφανῶς τοῦ 1850. Ὁ Γενεράλις (ὑπ' ἀρ. φ. 292) χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς ἰδιότροπον καὶ σοφώτατον Ἑλληνιστὴν, «ὅστις ἔζη καὶ ἐπ' ἐμοῦ, ἀλλὰ τυφλός».

Ἐν τῇ Ἐκθέσει, (σ. 23) ἀναγινώσκομεν «Υπάρχει δὲ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει (Ρεθύμνη) καὶ Ἑλληνικὸν σχολεῖον, διευθυνόμενον ὑπὸ τῶν ἀξίων καὶ ἐπιμελῶν διδασκάλων κ.κ. Λημ. Μ. Χιονάκη καὶ Στ. Κορωνάκη». Ὁ τελευταῖος ἐδίδαξεν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους. Τὸ ὄνομα τοῦ Χιονάκη δὲν παραδίδει ὀρθῶς ὁ

Ἡ διδασκάλισσα τοῦ σχολείου κορασίων ἦλθεν εἰς Ρέθυμνον τὸν Αὐγούστον τοῦ 1845⁶⁵. Τὰ σχολεῖα κατέβαλον καὶ τὰ ἔξοδα ταξιδίου της, ὅπως ἔπραξαν καὶ διὰ τοὺς ἔξωθεν ἐλθόντας διδασκάλους⁶⁶. Ὡνομάζετο *Κατίγκω Σαουνάτζο*⁶⁷. Ἐὰν εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐν συνεχείᾳ καλουμένην ἀπλῶς Κατίγκων διδασκάλαν⁶⁸ καὶ εἶτα Κατίγκων Μ. Λαζαροπούλαν⁶⁹, ἐδίδασκε μέχρι καὶ τοῦ 1851. Σὺν τῇ καταχωρίσει καταβολῶν τοῦ μισθοῦ της σημειοῦται ἡ πληρωμὴ παγίου χρηματικοῦ ποσοῦ καὶ εἰς τὴν Μ. Βασιλογλουδοπούλαν⁷⁰. Ἴσως ἡ τελευταία ἐξετέλει καὶ χρῆν ἐπιστατρίας.

Τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1844 εἶχε προσληφθῆ πιθανῶς ὡς διδάσκαλος τῆς μουσικῆς ἐπὶ 1 1/2 μῆνα ὁ «ψάλτης» Κωνσταντῖνος Μπουγιουκλῆς⁷¹.

Τῷ 1851 τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον εἶχε καὶ «εὐταξίαν», κατ' ἀρχὰς μὲν τὸν Ἐμμανουήλ, εἶτα δὲ τὸν Ἰωάννην Καλογρίδην⁷².

Οἱ μισθοὶ τοῦ διδασκτικοῦ προσωπικοῦ ἦσαν διάφοροι κατὰ σχολεῖα. Ἀλλὰ καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ αὐτοῦ σχολείου αἱ ἀποδοχαὶ δὲν ἦσαν πάντοτε αἱ αὐταί, ἐξαρτώμεναι πιθανώτατα ἐκ τῶν προσόντων

Βυβιλάκης. Ὁ πατήρ μου ἐνθυμεῖται τὸν Ν. Χιονάκη, βραχύσωμον γέροντα, διδάσκοντα μόνον ἐν τῷ οἴκῳ του καὶ ἔχοντα πολλοὺς μαθητάς.

⁶⁵) Ε, σ. 8.

⁶⁶) Γ, σ. 36. Πιθανὸν εἶναι ὅτι τὰ σχολεῖα ἐξησφάλιζον καὶ κατοικίαν εἰς τοὺς διδασκάλους. Ἐν Ε', σ. 1 λέγεται «μεραμέτι εἰς τὸν ὄντᾶ τοῦ Πειυχάκη». (ὄρα καὶ σ. 8, 12, 26) καὶ ἐν Γ', σ. 31: «1844 Φεβρουαρίου 29 Ἀσβέστωμα τοῦ ὄντᾶ τοῦ Ἀλληλ: διδασκάλου γρ. 10».

⁶⁷) Ε, σ. 66.

⁶⁸) Ε, σ. 24, ὄρα καὶ Ζ, σ. 1 κλπ.

⁶⁹) Ἐν Η ἔχομεν τὰς μερίδας της διὰ τὸ 1850, σ. 20-21 καὶ διὰ τὸ 1851, σ. 34-35: «Δημοδιδασκάλα Κανίγκω Μ. Λαζαροπούλα». Ἐν τῇ Ἐκθέσει (σ. 28), λέγεται ὅτι τὸ σχολεῖον κορασίων διευθύνεται «ὑπὸ τῆς χρησιμοήθους καὶ ἐπιμελοῦς διδασκαλίσης κυρίας Αἰκατερίνης Λαζαράκη». Ἐν Ζ, σ. 6 ἡ διδασκάλισσα ὀνομάζεται Ἐλέγκω, ἀσφαλῶς ἐκ παραδρομῆς: «Μαρτίου 1 Εἰς διδασκάλαν Ἐλέγκω μισθόν της διὰ τὸν Μάρτιον». Τὸν ἐπόμενον μῆνα ἀποκαλεῖται πάλιν Κατίγκω (αὐτόθι σ. 7).

⁷⁰) Ἐν Ε, σ. 28: «(1847) Μαΐου 27 ἐνοίκιον τοῦ ὀσπιτίου βασιλοπούλου (γρ.) 50». Ἐν σ. 30 (αὐτόθι) μετὰ τὴν καταχώρισιν τοῦ μισθοῦ τῆς διδασκαλίσης γράφεται «ἐνοίκιον ὀσπιτίου... 50». Ἐν σ. 36 (αὐτόθι) σημειοῦται ἀπλῶς «τῶν βασιλογλουδοπούλων 50». Ἐν Ε', σ. 70 «1847 Ἰουνίου 28 ὅ,τι ἔξοδον γίνεται εἰς τῶν βασιλοπούλων τὸ σπῆτι διὰ σχολεῖον». Ἐν Ζ', σ. 6: «1849 Βασιλογλουδοπούλες διὰ τὸν Φεβρουάριον 30». Ἐν Η, σ. 20-21 ὑπάρχει ἰδία μερὶς «Μ. Βασιλογλουδοπούλας 1850 ...μετρητὰ μηναίων μισθοῦ της». Ἴσως λοιπὸν ἡ διδασκάλισσα ἔμενεν ἢ τὸ σχολεῖον ἐλειτούργει ἐν τῇ οἰκίᾳ Βασιλο(γλουδο)πούλων καὶ εἶτα μία ἐξ αὐτῶν εἰργάζετο ὡς ἔμμισθος ἐπιστάτρια ἢ βοηθὸς διδασκαλίσης.

⁷¹) Γ, σ. 35.

⁷²) Η, σ. 38-39.

τοῦ μισθοδοτουμένου. Τῷ 1834 ὁ διδάσκαλος λαμβάνει κατὰ τριμη-
νίαν 900 γρόσια⁷³. Μετὰ τὴν διάκρισιν τῶν σχολείων οἱ μισθοὶ τῶν
διδασκάλων τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ κυμαίνονται ἀπὸ 120⁷⁴ μέχρι 500⁷⁵
γροσίων κατὰ μῆνα. Ὁ Κ. Χ. Ἰ. Ψαρουδάκης ἐλάμβανε μηνιαίως
κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς διδασκαλίας του 500 καὶ κατὰ τὴν
δευτέραν 400 γρόσια⁷⁶. Μείζων εἶναι ἡ διαφορά, τὴν ὁποίαν ἐμφα-
νίζουν αἱ ἀποδοχαὶ τῶν διδασκόντων ἐν τῷ ἐλληνικῷ σχολείῳ. Τῷ
1835 ὁ διδάσκαλος εἰσπράττει κατὰ τριμηνίαν 900 γρόσια⁷⁷, ὁ Ν.
Μουάτζος κατὰ μῆνα μόνον 80 ἐν ἀρχῇ⁷⁸ καὶ εἶτα 200⁷⁹, ἐνῶ ὁ Σχο-
λάριος μισθοδοτεῖται πολὺ γενναιότερον. Λαμβάνει 600-667 γρόσια⁸⁰.
Ὁ μισθὸς τοῦ Ν. Χιονάκη κυμαίνεται περὶ τὰ 330⁸¹ γρόσια. Ἡ δι-
δασκάλισσα λαμβάνει κατ' ἀρχὰς 250⁸² καὶ βραδύτερον 280⁸³, ἡ Βα-
σιλογλουδοπούλα⁸⁴ 30, ὁ ψάλτης⁸⁵ ὡσαύτως 30 καὶ ὁ ἐπιστάτης⁸⁶ 25
γρόσια.

III. ΜΑΘΗΤΑΙ

Οἱ μαθηταὶ τῶν σχολείων δὲν ἦσαν μόνον Ρεθύμνιοι, ἀλλὰ προήρ-
χοντο καὶ ἐκ τῆς ὑπαίθρου τῆς ἐγγύς καὶ τῆς μακρᾶν, ἐκ τῶν χωρίων
π.χ. Περβόλια, Πηγῆ, Ἀρμένοι, Ἀγία Πελαγία, Καλὴ Συκιά, Πρι-
νές, Βυζάρι, Βρύσες Ἀμαρίου⁸⁷.

Ποῖος ἦτο ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ἀπὸ τοῦ 1834-37 ἀδυνατοῦ-

⁷³) «ὄσα δ' ὁμοίως διὰ τὴν τριμηνίαν τῆς : 1ης Δε(κεμ)βρίου : 1834 :—
900», Α', σ. 5σ.

⁷⁴) Α, σ. 30β.

⁷⁵) Γ, σ. 22 κλπ.

⁷⁶) Ζ, σ. 1 κλπ.

⁷⁷) Α, σ. 4β-5σ).

⁷⁸) Ὅρα ὑποσ. 62.

⁷⁹) Η, σ. 36.

⁸⁰) Βλ. σημ. 33.

⁸¹) Βλ. ἄνωτ., σημ. 64.

⁸²) Ε, σ. 8

⁸³) Ε, σ. 24 κλπ.

⁸⁴) Βλ. ἄνωτέρω σημ. 70 καὶ ἐν Η, σ. 20 καὶ 36.

⁸⁵) Βλ. ἄνωτ. σημ. 71.

⁸⁶) Η, σ. 39.

⁸⁷) Ἐν Α' μεταξὺ τῶν καταβαλλόντων δίδακτρα ἀναγράφονται οἱ «μιχαήλ
χαλκιαδάκης περβολιανός» (σ. 11α), «ὁ μάρκος, μιχαήλ καὶ μανουήλ γαληνάκια πη-
γῆς» (σ. 10α), «χ(ατζῆ) μανιουδάκης ἐξ ἀρμένων» (σ. 11α), «δημήτριος ἀγιοπελα-
γιώτης» (σ. 9α), «ὁ στυλιανός ἀπὸ καλῆ συκιά» (σ. 15α), «ὁ στυλιανός ἰ(μ)πρισι-
μιτζῆ ἀπὸ πρινές» (σ. 10α). «Μανουήλ Σαουνάτζος, ἀπὸ Βυζάρι» Β, φ. 1, «ἀντώ-
νιος βλασιός ἀπὸ βρύσες ἀμάρι» Α', σ. 10α κλπ.

μεν νὰ καθορίσωμεν. Καὶ παρέχονται μὲν τὰ ὀνόματα ὅσων κατέβαλλον δίδακτρα κατὰ τὰ ἔτη 1834-35⁸⁸ καὶ 1836-37⁸⁹, ἀλλὰ παραμένει ἄδηλον ἂν ἡ καταβολὴ ἦτο ὑποχρεωτικὴ διὰ πάντας τοὺς φοιτῶντας εἰς τὸ σχολεῖον⁹⁰. Ἐπειτα ἐν τῷ κώδικι Α ἐσημειοῦτο φαίνεται τὸ ὄνομα τοῦ καταθέτοντος τὰ χρήματα εἴτε μαθητῆς ἦτο εἴτε κηδεμών⁹¹ ἀλλ' οὕτως ἔτι μᾶλλον δυσχεραίνεται ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν. Οὐδὲ γίνεται κατὰ τὸ πλεῖστον διάκρισις τῶν φοιτῶντων εἰς ἑκάτερον τῶν σχολείων. Παρὰ πάσας ὅμως τὰς δυσχερείας δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐπληρώθησαν τῷ 1834-35 δίδακτρα 38 κατὰ μέσον ὄρον μαθητῶν καὶ τῷ 1836-37 πάλιν κατὰ μέσον ὄρον 44⁹².

Διὰ μεταγενεστέρως σχολικὰς περιόδους ὁ ὑπολογισμὸς ἀποβαίνει εὐχερέστερος. Ἐκ τῶν «καταγραφῶν ὀνομάτων» τῶν μαθητῶν πληροφοροῦμεθα ὅτι ἐφοίτησαν :

α) εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν ἀρρένων

τῷ 1837-8	68	μαθηταὶ	(B, φύλ. 1-2)
» 1838-9	78	»	(B, » 4-5)
» 1839-40	72	»	(B, » 7-8)
» 1842-43	159	»	(B, » 13-17)
» 1845-46	110 (;)	»	(E, σελ. 62-64) ⁹³
» 1846-47	151 (;)	»	(Στ' » 6-15) ⁹³

⁸⁸) Α, σ. 3α, 15α, 15β, 16α, 16β.

⁸⁹) Α, σ. 7α, 9α, 9β, 10α-12α.

⁹⁰) Ἐὰν ἡ καταβολὴ διδάκτρων ἦτο προαιρετικὴ, τότε δὲν θὰ κατελέγοντο τῷ 1837 (Α', σ. 19β) χρεῶσαι διάφοροι «τῶν ἀπερ(α)σμι(έν)ων τριμηνηῶν», ἐν ὄλῳ 12. Πάλιν ὅμως παραβολὴ τῶν καταστάσεων, ἐν οἷς γράφονται οἱ καταβάλλοντες δίδακτρα δεικνύει ὅτι περισσότεροι θὰ ἦσαν οἱ ὀφειλέται, ἀφοῦ ἱκανῶς πλείονες τῶν 12 δὲν ἔχουσι πληρῶσει ὅλας τὰς τριμηνίας. Ὡστε δυοῖν θάτερον συνέβαιναν, ἢ ὠρισμένοι μόνον εἶχον ὑποσχεθῆ ὅτι θὰ καταβάλλωσι δίδακτρα καὶ ἐξ αὐτῶν ὑπελογίσθησαν οἱ καταλεγόμενοι 12 χρεῶσαι ἢ οἱ μὴ καταβαλόντες ὅλας τὰς τριμηνίας οὐδ' ὡς ὀφειλέται ἀναγραφόμενοι δὲν ἐπλήρωσαν, διότι δὲν ἐφοίτησαν καθ' ὅλον τὸ ἔτος.

⁹¹) Ὅτι δὲ καὶ πρὸ τοῦ 1821 ἡ φοίτησις δὲν ἦτο τακτικὴ φαίνεται ἐκ τῶν λόγων τοῦ Sieber: «τὴ μὴ φορὰ βλέπει κανεῖς δύο, τὴν ἄλλην τρεῖς καὶ τὴν ἄλλη δώδεκα μαθητάς. Ἔρχονται καὶ φεύγουν πάλι ὅπως θέλουν». Ε.Ε.Κ.Σ., Βος (1939) σ. 282.

⁹²) «τὸ παιδίον τοῦ Ἰωάννου πατζουράκη» (σ. 15α), «ἀπὸ παπουτζῆ ἀγγελιδάκη» (σ. 11α), «ἄπο ἀπὸ τὸν παπᾶ σκουλούδη ἀρμενιώτη» (σ. 9α), «ἡ χήρα πατζουράκη Ἰωάν(νου)» (σ. 16α) κλπ.

⁹³) Καταβολὰς τοιαύτας, οἷα ἡ: «ἄπο ὁ μπαλασᾶς διὰ τὰ παιδιὰ του» (σ. 10β) καὶ ἡ «ἀπὸ νικόλαον Χ(ατζη)κωνοταντίνου καὶ δροσάκη» (σ. 11β) ὑπελόγησα ἄς γενομένας διὰ δύο ἑκάστην μαθητάς.

⁹⁴) Οἱ ἐν τοῖς κώδικι τούτοις πρὸ τῶν ὀνομάτων τῶν μαθητῶν σημειού-

β) Εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν θηλέων

τῷ	1845-46	66	μαθήτριάι	(E, » 66-69)
»	1846-47	65	»	(Στ' » 2-4)

γ) Εἰς τὸ ἑλληνικὸν

τῷ	1837-38	27	μαθηταὶ	(B, φ. 3)
»	1838-39	26	»	(B, φ. 6)
»	1839-40	34	»	(B, φ. 9)
»	1845-46	38	»	(E, σ. 58-59) ⁹⁴
»	1846-47	41	»	(Στ' σ. 18-21).

Ἐὰν κρίνη τις ἐκ τῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας παρέχουσιν οἱ ἀδίκαιες, περίπου τὸ 1/8 τῶν μαθητῶν κατὰ μέσον ὄρον ἐφοίτα δωρεὰν εἰς τὸ σχολεῖον⁹⁵. Οἱ λοιποὶ κατέβαλλον δίδακτρα. Ἄλλ' οὔτε τὸ ποσὸν αὐτῶν ἦτο αὐστηρῶς ὠρισμένον, οὔτε φαίνεται ἢ μὴ κατοβολὴ αὐτοῦ, ἴσως ὀφειλομένη εἰς οἰκονομικὴν δυσχέρειαν τῆς οἰκογενείας τοῦ μαθητοῦ, συνεπήγειτο τὴν ἀποβολὴν του ἐκ τοῦ σχολείου. Πρὸ τοῦ 1821, ἐξ ὧν λέγει ὁ Sieber, δὲν φαίνεται ὅτι οἱ μαθηταὶ κατέβαλλον δίδακτρα. Κατὰ τὸν περιηγητὴν ἐκάστη ἑλληνικὴ οἰκογένεια συνεισέφερὲν ἀναλόγως τοῦ εἰσοδήματος αὐτῆς 3, 10 ἕως 100 γρόσια πρὸς σχηματισμὸν σχολικοῦ κεφαλαίου, τὸ ὁποῖον ἔπειτα ἐτοκίζετο πρὸς 8 % καὶ ἐκ τῶν τόκων ἐπληρώνετο ὁ διδάσκαλος καὶ ἐγίνοντο τὰ ἄλλα ἀπαραίτητα ἔξοδα διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ σχολείου. Νῦν ὅμως οἱ μαθηταὶ καὶ μαθήτριάι τοῦ μὲν ἀλληλοδιδασκτικοῦ καταβάλλουσι κατὰ μῆνα ἀπὸ 5 συνήθως γροσίων καὶ κάτω, οἱ δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀπὸ 10⁹⁶. Ἴσως δὲ δὲν ἦτο ἀπαραίτητος ἡ φοίτησις ἐν τῷ σχολείῳ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἐκάστου ἔτους⁹⁷.

μενοι ἀριθμοὶ δὲν βαίνουσι κατὰ πρόοδον ὁμαλῶς αὐξουσιν. Παρουσιάζουσιν ἄλματα καὶ παλινδρομήσεις. Ἴσως ἀντιπροσωπεύουσιν ἀρίθμησιν μαθητολογίου.

⁹⁴) Δὲν ἀναγράφεται ὅτι εἶναι μαθηταὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ὅτι ὅμως περὶ αὐτῶν πρόκειται φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν καταβαλλομένων διδάκτρων.

⁹⁵) Βραδύτερον «οἱ πληρώνοντες οὐδὲ τὸ ἡμῶν τοῦ ὄλου ἀριθμοῦ τῶν εἰς τὰ σχολεῖα φοιτῶντων ἀπειτέλουν, ἄλλοι δὲ, οἱ καὶ πλείονες, οὐ μόνον «εἰσιτηρίων» ἀπηλλάσσοντο, ἀλλὰ καὶ τὰ βιβλία αὐτῶν ἐλάμβανον παρὰ τῆς Ἐφορείας δωρεάν». Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς ἐν φύλ. ὑπ' ἀρ. 1617.

⁹⁶) Τὰ αὐτὰ περίπου συνέβαινον καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Ὁ Πρεβελάκις γράφει: «καὶ οἱ μαθηταὶ δὲ καὶ μαθήτριάι τοῦλάχιστον οἱ εὐποροὶ καὶ κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς εὐπορίας των κατέβαλλον δίδακτρα ὡς «εἰσιτήρια» ἀναγραφόμενα, οἱ μὲν τῶν δημοτικῶν Σχολείων 4-5 γρόσια κατὰ μῆνα, οἱ δὲ τῶν ἑλληνικῶν 10-20 γρόσια».

⁹⁷) Ἐν ταῖς καταγραφαῖς ὀνομάτων (B, φ. 4-5, φ. 6, φ. 7-8, 9, 13-17) οἱ ἔχοντες τοὺς τελευταίους αὐξοντας ἀριθμοὺς φέρονται καταβαλόντες δίδακτρα διὰ τοὺς τελευταίους ἢ καὶ μόνον τὸν τελευταῖον μῆνα.

Τῆ 12 Φεβρουαρίου 1848⁹⁸ ἠγοράσθη μαθητολόγιον. Πιθανῶς δὲ δι' αὐτὸ δὲν γίνεται πλέον καταγραφὴ τῶν μαθητῶν ἐν τοῖς καταστίχοις, ἀφοῦ θὰ ἦσαν καταγεραμμένοι ἐν εἰδικῷ βιβλίῳ.

IV. ΚΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΠΛΑ

Ἦδη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1836 τὸ σχολεῖον ἐκέκτητο ἴδιον οἶκημα, περιελθὸν αὐτῷ, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, ἐκ δωρεᾶς τῆς Διαμάντας, συζύγου Εὐθυμίου Δαλαμπέλα⁹⁹. Τῷ 1837 ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ οἰκία αὕτη πρὸς στέγασιν τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς¹⁰⁰. Τότε ἐπεχρίσθη δι' ἀσβέστου¹⁰¹ καὶ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1839 ἐπεσκευάσθη γενικώτερον. Κατεσκευάσθη τότε ἐξώστης, «χαγιάτι», καὶ ἠγοράσθησαν διὰ τὴν χωματίνην στέγην 14 φορτία «λεπίδας». Τῷ 1840 οἰκοδομεῖται ἀλληλοδιδασκτικὴ σχολή¹⁰².

Ὁ ἰσολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων, ὅσα ἀπητήθησαν διὰ τὴν οἰκοδομήν της (Α, σ. 46β-47α) εἶναι ἱκανῶς ἐνδιαφέρων. Ἐπληρώθησαν 303 ἡμερομίσθια «πουργῶν» καὶ 304 «κτιστάδων». Ξυλουργοὶ ἐργασθέντες εἰς τὸ σχολεῖον μνημονεύονται ὁ Μαθιὸς Βαλέργας καὶ ὁ Τζακυθηνός. Τὰ χρήσιμα εἰς τὴν διδασκαλίαν ἡμικύκλια κατεσκεύασεν ὁ Χατζῆ-Γιώργης Βεβελάκης. Διὰ τὴν στέγην ἐχρειάσθησαν 8.000 κεράμων καὶ, προφανῶς διὰ τὸ δάπεδον, 111 πλάκες «μαλτέζικες». Τότε ἡ αὐλὴ ἐστρώθη δι' ἐστρογγυλευμένων θαλασσίων λίθων¹⁰³ καὶ

⁹⁸) «1848 Φεβρουαρίου 12 1 μαθητολόγιον σχολείου Χ. Π: δρχ. 5», Ε, σ. 34.

⁹⁹) Α, σ. 6α καὶ 49β.

¹⁰⁰) Ἡ οἰκία ἦτο φαίνεται διώροφος· τοῦτο συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Βεβελάκη ἐπὶ λιθογραφικῆς πλακός, περὶ ἧς κατωτέρω, καὶ ἐξ ὧων σημειοῦνται ἐν Ε, σ. 26 «(1847) 1 Φεβ(ρουαρίου) ἐξοδον τῆς σκάλας τοῦ ἐλλ(ηνικοῦ) γρ. 89,20».

¹⁰¹) «(1837 9βρίου) 18 ὁμοιον διὰ γαλάκτωμα Ἑλληνικοῦ Σχολείου 1: ἡμεροκάματο καὶ ἀσβέστη... (γρ.) 8,20» Α, σ. 32β.

¹⁰²) Βλ. Ν. Β. Δ ρ α ν δ ά κ η, Ἡ αἴθουσα τῶν 3 Ἱεραρχῶν, ἐν ἐφ. Ρεθύμνης «Κρητ. Ἐπιθεώρησις» τῆς 5-2-1947.

¹⁰³) «Ἐξοδα—1840—Οἰκοδομῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς

· · · · ·	(διὰ) 111 Πλάκες μαλτέζικες	222
· · · · ·	· Συνακτικὰ δρακονίων τῆς αὐλῆς	10
· · · · ·	Κεραμίδια : 8000: χιλιάδες μὲ τὰ ἐξοδά τως	1170
· · · · ·	Τὴν Βρύσι (διὰ) κουρούπα καὶ μουνσουλούκι	15
· · · · ·	Λειανὰ ἔξοδα	· · · · ·
· · · · ·	Πουργικέ: διὰ: 303: ἡμερομίσθια	· · · · ·
· · · · ·	διαφόρων πουργῶν . . . Γρο(όσια) . . .	1450:10

ἴσως κατεσκευάσθη ἡ κρήνη, τῆς ὀπίσθιας σώζονται ἀκόμη λείψανα ¹⁰⁴.

Τὰ ἔσοδα, 3792,10 γρόσια, συνεκεντρώθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ εἰσφορῶν τῶν κατοίκων Ρεθύμνης. Αἱ δαπάναι ὅμως ἔφθασαν τὰς 15014,32. Διὰ τὴν κάλυψιν αὐτῶν «πρὸς ἐξίσωσιν τῆς οἰκοδομῆς ἐμετροῦθησαν ἀπὸ τὸ ταμεῖον τῆς Σχολῆς . . . 6222,22»¹⁰⁵.

Κτιστική. διὰ 215 ἡμερομίσθια δια-

φόρων κισιτάδων Γρ. . . . 1609:20

89 ὅμοια τοῦ Ἰωάν. Βαλ. 1788:20

304

Ξυλική

Καρφικὴ

Εἰς Χα(τζῆ) Γεώργη Βεβελάκη. Γρ(όσι)α 444:35

ἐπληρώθησαν διὰ ἡμικύκλια

καὶ λοιπὰ ὡς ὁ λογ(α)ρ(ιασμ)ός του Γρ(όσι)α 434:15

Εἰς Μαραγκική.

85: ἡμερομίσθι(α) εἰς Ματθιὸν

Βαλέργ(αν)

241 36: ὅμοια εἰς Ἰζακθυητὸν

120: ὅμοια » Διαφόρους» βλ. Α, σ. 46β καὶ 47β.

¹⁰⁴) Ἐξω τῆς ἀνατολικῆς αὐλοθύρας τοῦ περιβόλου τοῦ Καθ. Ναοῦ, εἰς τὴν γωνίαν, δεξιὰ τῶ εἰσερχομένων. Κρήναι τοιαῦται σώζονται ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς πολλάς παλαιὰς τουρκικὰς οἰκίας τῆς Ρεθύμνης. Εἰς τὸς τοίχον ἐνετίθετο πίθος. Δι' ὀπῆς, ἀφιεμένης ἄνωθεν αὐτοῦ, ἐπληροῦτο οὗτος ὕδατος, ρέοντος ἔπειτα ἐκ στρόφιγγος προσηρμοσμένης εἰς τὸν πυθμένα τοῦ πίθου. Ἡ κρήνη φαίνεται ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ Βεβελάκη.

¹⁰⁵) Εἰς τὸν ἔρανον συνεισέφεραν ἐν ὅλῳ 81 ἄτομα (Ἐν τῷ μνημονευθέντι δημοσιεύματι «Ἡ αἶθουσα τῶν 3 Ἱεραρχῶν» οἱ ἀριθμοὶ ἔχουσι λελανθασμένως). Δύο ἐκ τούτων, ὁ «Ἅγιος Λάμπης κ. Νικόδημος» καὶ ὁ καθηγούμενος τῶν Ἀσωμάτων, ἀναμφιβόλως δὲν κατώκουν ἐν τῇ πόλει. Ὁ Νικ. Ἐμμ. Χιονάκης, ἀφοῦ διὰ τῆς μητρὸς του προσήνεγκε τὴν εἰσφορὰν, ἦτο ἐγκατεστημένος—ὅπως γνωρίζω καὶ ἐξ οἴκογεν. παραδόσεως—εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ὑπολείπονται 78 ἔρανισταί, περὶ ὧν πάλιν δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν πάντες ἔμενον ἐν Ρεθύμνῳ. Καὶ μὴ νομισθῆ ὅτι μόνον οἱ εὐποροὶ καὶ οἱ μεγαλέμποροι συνεισέφεραν. Μεταξὺ τῶν 78 καταλέγονται καὶ «χαλκιάδες, ψωμάδες, ταβερνάσης, ὠρολογᾶς, φαναρτζῆς, γοβατζῆς, παπουτζῆς, φελουτζῆς, κτίστης καὶ ὁ Μανουὴλ μαραγκὸς κάλφας Σκεπασθιανοῦ». Τὸ περιορισμένον τοῦ ἀριθμοῦ των εἶναι, νομίζω, στοιχεῖον στατιστικῆς εὐγλωττον περὶ τοῦ μικροῦ εἰς Χριστιανούς πληθυσμοῦ, τὸν ὁποῖον εἶχε τότε ἡ πόλις. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 200, εἰς ὃν ἀναβιβάζει τὰς Χριστιαν. οἰκογενείας τοῦ Ρεθύμνου κατὰ τὸ 1832 ὁ Σταυράκης (Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, 1890, σ. 191) ἴσως εἶναι ὑπερβολικός. Καὶ τὸν πατέρα μου ἔχω ἀκούσει ἐπανελημμένως διηγούμενον ὅτι τῷ 1850, ὅτε ὁ Ν. Γ. Δρανδάκης μετὰ τοῦ πενθεροῦ του Νικ. Χατζηκωνσταντίνου ἔκαμνε τὰς συνήθεις ἐπισκέψεις τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, ὑπερέβησαν 60 χριστιανικὰ κατώφλια. Καὶ ἐπισκέψεις τότε ἀντήλλασον μεταξὺ των ὅλοι οἱ Χριστιανοί.

Λιθογραφικὴ πλάξ¹⁰⁶, φυλασσομένη ἐν τῷ γραφείῳ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου Ρεθύμνης καὶ φέρουσα ἀποτετυπωμένον σχέδιον τοῦ Ἀντωνίου Βεβελάκη ἀπεικονίζει ἄλλα τε καὶ τὸν Καθεδρικὸν ναὸν μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν ἰδρυμάτων, ὡς εἶχον τῷ 1866. Τὸ Ἑλληνικὸν σχολεῖον, ὄπισθεν τοῦ ἁγίου Βήματος τοῦ ναοῦ, εἶναι ἡ αἴθουσα ἢ στεγάζουσα σήμερον τὸ παράρτημα τῶν Κοινῶν. Ἀσφαλίσεων, καὶ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν εἶναι ἡ αἴθουσα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Διὰ τὴν τελευταίαν δὲν γεννᾶται ἀμφιβολία ὅτι εἶναι τὸ κτίσμα τοῦ 1840¹⁰⁷.

Κατὰ τὸν Εὐαγγελίδην, τοῦ ὁποίου ἡ περιγραφὴ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου συμφωνεῖ κατὰ βάσιν καὶ ἐν ἱκαναῖς λεπτομερείαις πρὸς τὴν μορφήν καὶ τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ Ρεθύμνης, ὡς τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἐπιτρέπουσι νὰ συλλάβωμεν αὐτήν, «τὸ ὅλον σχολεῖον ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς μεγάλης αἰθούσης ἐν ἧ ἦσαν τὰ θρανία, οἱ πίνακες ἀναγνώσεως καὶ ἀριθμήσεως, ἡ δασκαλοκαθέδρα, ὑπὸ κιγκλιδώματος περιοριζομένη, εἰς ἣν ἀνήρχετο τις διὰ τεσσάρων βαθμίδων καὶ κάτωθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχεν ἡ φυλακὴ, ἐν ἧ τοὺς ἀτακτοῦντας μαθητὰς ἐνέκλειον· παρ' αὐτὴν δὲ τὸ μέγα τοῦ σχολείου ὠρολόγιον μετὰ θορυβώδους ἐκκρεμοῦς.... Γύρω δὲ κατὰ μῆκος τῶν ἄλλων πλευρῶν τῆς αἰθούσης ὑπῆρχον τὰ ἡμικύκλια καὶ ἄνωθεν τῶν πινάκων διδασκαλίας ἐκάστου ἡμικυκλίου, ἐφ' ὧν ἦτο γεγραμμένον τὸ μάθημα, ὑπῆρχον διάφορα γνωμικὰ... καὶ ἔστιν ὅτε γεωγραφικοὶ πίνακες, γεγραμμένοι ἐπὶ τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Παρ' αὐτὴν ὑπῆρχεν ὁ πίναξ τῆς ἀτιμώσεως (μομφῆς δηλαδή), ἐφ' οὗ ἐγράφοντο τὰ ὀνόματα τῶν τιμωρημένων μαθητῶν»¹⁰⁸.

¹⁰⁶) Βλ. Ν. Β. Δ ρ α ν δ ά κ η, Λιθογραφημένον σχέδιον τοῦ Α. Βεβελάκη, ἐν ἐφημ. Ρεθύμνης «Κρητ. Ἐπιθεώρησις» τῆς 20, 21, 22, 25 Ἰουνίου καὶ 19 Σεπτεμβρίου 1946.

¹⁰⁷) Τὸ ἀνατολ. τμήμα τῆς αἰθούσης, ἐτοιμόρροπον ἐκ τῶν βομβαρδισμῶν, κατηδαφίσθη τῷ 1948 καὶ, διὰ νὰ εὐρυνθῇ ἡ πρὸ αὐτῆς διερχομένη ὁδός, ὁ ἀνατολ. τοῖχος ἀνηγέρθη λοξὸς καὶ δυτικώτερον. Οὕτως ἡ αἴθουσα ἐκολοβώθη. Αἱ ἀρχικαὶ αὐτῆς διαστάσεις ἦσαν: μῆκος 18,46 πλάτος 8,05, ὕψος 5,90. Τὸν νότιον καὶ βόρειον τοῖχον αὐτῆς διαθέει ἐσωτερικῶς παρὰ τὴν ὄψοφὴν πλατεῖα ξυλίνη ταινία, ἐφ' ἧς ἔχουσι ζωγραφηθῆ γεωμετρικὰ καὶ ἄλλα σχήματα, πρόσφορα εἰς τὴν διδασκαλίαν. Εἰς τὸ ἄκρον τῆς ταινίας, δεξιᾷ τοῦ ἐζωγραφημένου ἡλιακοῦ δίσκου ἀνεγινώσκομεν τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐσχεδιάσθησαν ὑπὸ Κωνσταντίνου Χ. Ι. Παρουδάκη, καὶ ἐχρωματίσθησαν ὑπὸ Νικολάου Κούνουπα 1859 Αὐγούστου 10». Ἐντὸς τετραγώνου κοιλώματος τοῦ κρημνισθέντος ἀνατολ. τοίχου εὐρίσκετο ἄλλοτε εἰκὼν τῶν 3 Ἱεραρχῶν, ἔργον τοῦ Ἀντων. Βεβελάκη.

¹⁰⁸) Εὐ α γ., Παιδαγ. τόμ. 1ος, σ. CXLII.

Καὶ ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκτικῷ σχολείῳ Ρεθύμνης, ἐκ μιᾶς αἰθούσης συγκειμένῳ, ὑπῆρχον: κιγκλίδωμα, σφζόμενον ἔτι καὶ σήμερον¹⁰⁹, ἀσφαλῶς περιορίζον τὴν δασκαλοκαθέδραν, «τὸν θρόνον τοῦ διδασκάλου»¹¹⁰, «φράγκικη παλαιὰ καρτέλα»¹¹¹ ἡμικύκλια¹¹², πίνακες διδασκαλίας¹¹³, μαυροπίνακες¹¹⁴, θρονία¹¹⁵, καὶ πλάκες ἐπ' αὐτῶν¹¹⁶, φανὸς καὶ κανδήλιον κρεμάμενα διὰ σχοινίου¹¹⁷ καὶ εἰκονίσματα ἁγίων¹¹⁸. Καὶ ὠρολογίου¹¹⁹ μνεῖα γίνεται καὶ χάρτου γεωγραφικοῦ τῆς Κρήτης¹²⁰.

¹⁰⁹) Χρησιμοποιεῖται νῦν ὡς βῆμα τῆς αἰθούσης.

¹¹⁰) Α, σ. 32β. Γ, σ. 1.

¹¹¹) Α, σ. 19α.

¹¹²) Βλ. σημ. 106.

¹¹³) Ἐν Α, σ. 19α ἀναγινώσκουμεν ὅτι εἰς τὸ «Ἀλληλοδιδασκτικὸν Σχολεῖον εὐρίσκονται Πίνακες μὲ τὰ ταβλιά τως», καὶ δὴ τῷ 1837. Εἶχον τυπωθῆ μεγάλοις γράμμασι, ἀνηρτῶντο εἰς τὸν τοῖχον καὶ ἐπ' αὐτῶν ὁ πρωτόσχολος ἐγύμναζεν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοὺς συμμαθητάς του, ἰσταμένους καθ' ἡμικύκλιον πρὸ τοῦ πίνακος (ὄρα Κ α λ λ ι ά φ α ν, ἐν Μ.Ε.Ε. ἄρθρ. ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος). Οἱ πίνακες οὗτοι ἀναγράφονται ὡς ἀκολούθως ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 1189 τῆς Ἑλλην. Βιβλιογραφίας 1800-1863 τῶν Δ η μ. Γ κ ί ν η καὶ Β α λ ε ρ ί ο υ Μ έ ξ α (1939), σ. 190: Πίνακες Παιδαγωγικοί. Κατὰ τὴν Ἀλληλοδιδασκτικὴν Μέθοδον. Ἄρ. 1ος [κάτω:]. Συνταχθέντες ὑπὸ Γ. Κλεοβούλου Φιλιππουπολίτου, καὶ ἤδη πρῶτον ἐκδοθέντες διὰ δαπάνης... Ἐν Παρισίοις 1819. Κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Ἐβεράρτου. Νεωτέραν ἔκδοσιν (1830) Πινάκων ἴδε ὑπ' ἀριθ. 1973.

¹¹⁴) Μαυροπίνακες μνημονεύονται, ἀλλὰ χωρὶς νὰ γίνεται λόγος εἰς ποῖον σχολεῖον ἐχρησιμοποιοῦντο. Οὕτω λέγεται ἐν Ε, σ. 6 «(1845 Ἰανουαρίου) 18. διὰ τοὺς πινάκους εἰς τὸ ζωγράφο (γρ.) 80», Ζ, σ. 9 «εἰς ἓνα πίνακα τοῦ ζωγράφου», Η, σ. 15 «(1850;) 7βρίου) 26. 16 πινάκους μπογιάντισμα μαύρους γρ. 110». Αἱ ἐν τῷ Ἀλληλοδιδασκτικῷ σχολείῳ τῷ 1937 εὐρισκόμεναι «2 τάβλες πρὸς παράδοσιν τῆς Ἀριθμητικῆς» Α, σ. 19α ἴσως ἦσαν μαυροπίνακες. Καὶ ἡ ἀνωτέρω καταγεγραφομένη «1 ταβλίνα εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Σχολεῖον» καὶ αὕτη ἀσφαλῶς μαυροπίναξ ἦτο. Ὅτι δ' ὑπῆρχε τοιοῦτος καὶ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Σχολείῳ φαίνεται ἐκ τοῦ Η, σ. 29 «(1851) Μαΐου 10 (εἰς) ἓνα πίνακα ἑλλήν. Σχολεῖο μπογιαντιστικὰ ζωγράφου (γρ.) 10».

¹¹⁵) «1838 9βρίου) 27 (εἰς) διόρθωμα θρονίων (γρ.) 11» Α, σ. 32β. Ὅρα καὶ ἐπομένην σημείωσιν.

¹¹⁶) «(1851 Μαΐου) 10 (εἰς) 12 πλάκες τοῦ Ἀλλοδ. Σχολεῖου διὰ τὰ θρονία (γρ.) 15» Η, σ. 29.

¹¹⁷) «(1851 Φεβρουαρίου) 13 (εἰς) Ἀλληλοδιδασκτικόν: 5 ὄργνιές σκοινὶ διὰ τὸ Καντήλιον . . . γρ. 1.10» Η, σ. 28 καὶ αὐτόθι σ. 29 «(Φεβρουαρίου) 27 (εἰς) Ἀλληλοδιδασκτικὴν Σχολὴν ἓνα φανάρι (γρ.) 11 (εἰς) διάφορα διότι ἔσπασε τὸ σιτζίμι καὶ ἔπασσε τὸ φανάρι καὶ ἔσπασε (γρ.) 5».

¹¹⁸) Α, σ. 19α. Τὰ εἰκονίσματα δὲν ἀναφέρεται ποῦ ὑπῆρχον. Ἀφοῦ ὅμως μνημονεύεται κανδήλα κρεμαμένη ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκτικῷ, θὰ ὑπῆρχον ἐν αὐτῷ καὶ εἰκόνες ἁγίων.

¹¹⁹) Ζ, σ. 10.

¹²⁰) «(1851 Μαΐου) 24 (εἰς) ἓνα πίνακα γεωγραφικὸν τῆς Κρήτης (γρ.) 16»

Διὰ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν θηλέων ἐνοικιάζετο ἰδιωτικὸν οἶκημα¹²¹, τὸ ὁποῖον ἡ Ἐφορία τῶν σχολείων ἐπεσκεύασεν ἀγοράσασα, ἀντὶ 51 γροσίων, 23 ὑκλοπίνακας¹²². Τῷ 1845 ἀναγράφεται δαπάνη διὰ «12 καλαμάρια τῆς δασκάλας, 2 πῆχες μουσαμᾶ διὰ τὸ τραπέζι» αὐτῆς, «2 καρέκλες τοῦ σχολείου κοριτζῶ» καὶ «1 καντήλι σιῆς δασκάλας τὸ σχολεῖο» (Ε, σ. 8). Καὶ τὰ 6 ἡμικύκλια, ἅτινα τὴν αὐτὴν ἐποχὴν κατεσκευάσθησαν¹²³ πιθανῶς ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸ σχολεῖον κορασίων, ὅπερ ἤδη τῷ 1850 ἐκέκτητο καὶ ἴδιον ὠρολόγιον¹²⁴. Καθόλου ἡ μορφή τοῦ σχολείου θηλέων δὲν θὰ ἦτο πολὺ διάφορος τῆς εἰκόνας, ἣν ἐνεφάνιζε τὸ ἀντίστοιχον ἀρρένων, Διὰ τὰ ἐπιπλα τοῦ ἑλληνικοῦ αἰ ὑπάρχουσαι πληροφορίαι εἶναι ἐλάχισται¹²⁵. Αἱ σχολικαὶ αἴθουσαι εἶχον παραπετάσματα «κουρτίνες καὶ πορθιέρες»¹²⁶. Διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ ὑδρεύοντο ἐξ ἰδίου φρέατος, ἀνήκοντος εἰς τὰ σχολεῖα¹²⁷. Συχνότατα ἡ ἐπιτροπή των προμηθεύεται ὑδρίας, δοχεῖα ὕδατος, βραδύτερον ποτήρια «τενεκέδες καὶ κοῦπες καὶ τασάκια»¹²⁸, ἀλλὰ καὶ ἐξ

Η, σ. 29. Τὴν εἰκόνα τῆς αἰθούσης συμπληροῖ ἡ περιγραφή τοῦ Πρεβελάκι ἀναφερομένη μὲν εἰς ὑστέρους πωρ χρόνους, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἰσχύουσα καὶ διὰ τὴν περίοδον τὴν μέχρι τοῦ 1851. Ἐν φύλ. ὑπ' ἀριθ. 1610 γράφει: «ἄνωθεν τῆς ἐδρας τοῦ Σχολείου ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὴν εἰκόνα τῶν τριῶν Μ. Ἱεραρχῶν ἦσαν ἀνηρτημέναι ταινίαι μὲ καλλιγραφημένα μεγάλα γράμματα τὰ ῥητὰ «ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου», «εἷς τόπος διὰ καθὲν πρᾶγμα καὶ καθὲν πρᾶγμα εἰς τὸν τόπον του», «ἐπιμελοῦ, κοπίαζε ἐφ' ὅσον εἶσαι νέος...» κτλ. καὶ οἱ ἐκατέρωθεν αὐτῆς πίνακες τῆς τιμῆς καὶ τῶν ποιῶν καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ εἰρκτή καὶ ὁ φάλαγξ».

¹²¹) Ε, 24. Καὶ μετὰ τὸ 1851 «τὸ τῶν κορασίων σχολεῖον ἐοτεγάζετο ἐν ἰδιωτικῷ οἰκίματι ἐπ' ἐνοικίῳ ἢ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ γυναικωνίτῃ τῆς Ἐκκλησίας» Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς, ὑπ ἀρ. φ. 1611.

¹²²) Ε, σ. 28.

¹²³) Ε, σ. 8.

¹²⁴) Η, σ. 28 καὶ σ. 14.

¹²⁵) Οὕτως ἐν Ε, σ. 12 ἀναφέρεται «μία καντήλα τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου». Τί ἦσαν οἱ κατασκευασθέντες τῷ 1845 ὀκτὼ πίνακες (ἐὰν πρόκειται περὶ μαυροπινάκων διατὶ ἦσαν τόσον πολλοί;) δὲν γνωρίζω: «(Μαρτίου) 22 διὰ 8 πινάκους τοῦ ἑλληνικοῦ καμωτικὸ 32» Ε, σ. 6.

Ἐπίσης ἀγνοῶ τί ἦσαν οἱ μνημονευόμενοι τελέγραφοι (τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ;) «(1837 8/βρίου) 9 (εἷς) ὅμοιον διὰ 1 σανίδι ἀ(πὸ) Π: Μαρουλι(ανό;)ν διὰ τελεγράφους...» Α, σ. 32β καὶ κατωτέρω «(Δεκεμβρίου) 5 ὅμοιον: διὰ μαστορικὰ ντελεγράφων (γροσ.) 7». ὅρα καὶ Γ, σ. 2.

¹²⁶) «1840 Οἰκοδομὴ Ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς... Πανὶ διὰ 2 πορθιέρες» Α, σ. 46β, «1846 Ἰουνίου) 19... διὰ κουρτίνες στὸ ἑλληνικὸ...» Ε, σ. 14.

¹²⁷) Ε, σ. 10.

¹²⁸) «(1834) ἕνα σταμνὶ...δύο στάμνες» Α, σ. 73α κλπ. «(1836) εἷς ἕνα κουβᾶ» Α, σ. 17α κλπ., «(1844 Φεβρουαρίου 29)... καὶ 15 ποτήρια» Γ, σ. 34, Η, σ. 28, 29.

ἀρχῆς τὰ ἀπαραίτητα διὰ τὴν καθαριότητα τῶν δωματίων σίρωθρα¹²⁹. Εἰδικὴ δαπάνη σημειοῦται «διὰ τὰ δώματα σκούπισμα»¹³⁰ καὶ πολλαῖς ἀναγράφεται κονδύλιον διὰ τὰ «ἀδειαστικά τοῦ ἀναγκαίου»¹³¹.

V. ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ, ΕΥΣΗΜΑ ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΑ, ΧΡΟΝΟΣ ΦΟΙΤΗΣΕΩΣ,
ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ, ΒΙΒΛΙΑ, ΓΡΑΦΙΚΗ ΥΛΗ

Διὰ τὸν τρόπον διδασκαλίας καὶ τὸ ἀκολουθούμενον σύστημα ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκτικῷ—διὰ τὸ ἑλληνικὸν ἑλλείπουσιν εἰδήσεις—οἱ κώδικες παρέχουσιν ἐμμέσους πληροφορίας. Ἐν πρώτοις τὸ ὄνομα τοῦ σχολείου, ἔπειτα οἱ μνημονευθέντες πίνακες, τὰ ἡμικύκλια, ἡ διαγραφεῖσα εἰκὼν τῆς αἰθούσης, ἀλλὰ καὶ ὅσα γνωρίζομεν διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν μέθοδον διδασκάλων τινῶν καθιστῶσι φανερὸν ὅτι καὶ ἐν Ρεθύμνῳ ἠκολουθεῖτο τὸ σύστημα τὸ ἀλληλοδιδασκτικόν, ὅπερ διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1032 τῆς 22ας Ἰουλίου 1830 διατάγματος τοῦ Καποδιστριαίου εἶχε καθιερωθῆ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος καὶ εἶτα τῆς Τουρκοκρατουμένης¹³². Ἐν τῷ σχολείῳ κορασίων ἐδιδάσκετο καὶ ραπτικὴ ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἀναγραφή τῶν ἐπομένων δαπανῶν διὰ «*ἱμπρισίμι καὶ κουσουροβελόνες*» (Γ, σ. 34), «*ἓνα παλίδι τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου*» (Η, σ. 29), «*2 τόπια κορδέλλα διὰ στιχάρια*» (Η, σ. 15), «*χασὲ καὶ βελόνες διὰ στιχάρια*» (αὐτόθι). Ἡ ἄμιλλα τῶν φοιτῶντων εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον, γράφει ὁ Εὐαγγελίδης¹³³, ἠγείρετο διὰ βραβείων (εὐσήμων) τῆς ἐπιμελείας καὶ χρηστοηθείας καὶ διὰ ποινῶν τῆς ἀμελείας καὶ κακοηθείας. Ὅτι δ' εὐσημα ἐδίδοντο καὶ ἐν Ρεθύμνῳ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀναγραφή σχετικῶν δαπανῶν¹³⁴ δι' αὐτὰ ἐπρομηθεύοντο «*κορδέλλες καρνάδες καὶ χουσόχαρτα*»¹³⁵.

Ὁ Πρεβελάκις (ἀρ. φύλ. 1610) παρέχει τύπον τῶν τοιούτων βραβείων: «*Ἐν τοῖς παραχωρηθεῖσί μοι πρὸς μελέτην βιβλίοις*», γράφει, «*ὑπάρχουσι δελτία ἔντυπα εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Παῦλον Βλαστὸν*»¹³⁶ καὶ

¹²⁹) «(1834) ὅσα εἰς σκούπες 3 μί(α) ψιλὴ καὶ δύο χοντροὲς (γρ.) 1: 17» Α, σ. 73α κλπ.

¹³⁰) Η, σ. 15.

¹³¹) Α, σ. 32β, κλπ.

¹³²) Εὐαγγ. Παιδ., 1ος, σ. CXXI, CXXIII.

¹³³) Αὐτόθι σ. CXXI.

¹³⁴) «(1837 93ρίου 12) (εἰς) ὁμοιον διὰ ὅσα ἐπληρώθησαν εἰς τὸν ἀλληλοδιδασκτικὸν διδάσκαλον διὰ χαρτὶ γραψίματος, χουσόχαρτα καὶ κορδέλλες διὰ τὰ βραβεῖα., (γρὸς.) 24.10» Α, σ. 32 κλπ.

¹³⁵) Ὅρα καὶ Α, σ. 17α.

¹³⁶) Περὶ αὐτοῦ ὄρα καὶ Τιμόθεον Βενέτην, Τὸ Ἀρχάδι διὰ τῶν αἰώνων, Ἀθήναι 1938, σ. 398-399. Ὁ Βλαστὸς συνέγραψε τὸν «Γάμον ἐν Κρή-

Ἰωάννην Βλασιὸν¹³⁷ ἐκδοθέντα καὶ ἐν συμμετρικῇ καὶ καλλιτεχνικῇ διατάξει ἔχοντα οὕτω : « Ἀνταμοιβή—Δημοτικὸν Σχολεῖον—τοῦ Δήμου Ῥεθύμνης — συσταθὲν ὑπὸ τῆς Κοινότητος — πρὸς τὸν κ. Ἰωάννην (Παῦλον) Βλασιὸν διὰ τὴν προκοπὴν καὶ τὴν εὐταξίαν του—τῆ 1 Ὀβρίου 1850 (1 Φεβρουαρίου 1852)—ὁ Δημοδιδάσκαλος Κ. Χ. Γ. Ψαρουδάκης».

Ἐν τοῖς κώδιξι δὲν γίνεται μνεία οὔτε τοῦ χρόνου, καθ' ὃν διήρκει ἡ φοίτησις εἰς τε τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν καὶ ἑλληνικόν¹³⁸, οὔτε ἐὰν ἐδίδοντο μετὰ τὸ τέλος ἐκάστης σχολικῆς περιόδου ἐνδεικτικὰ εἰς τοὺς μαθητάς. Πιθανῶς ὅμως καὶ τὸ τελευταῖον συνέβαινε ἀφοῦ ἴσχυε ἤδη ἀπὸ πολλοῦ δι' ἄλλα σχολεῖα¹³⁹. Ὁ Πρεβελάκις (αὐτόθι) παραθέτει Ἀπολυτήριον τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Ρεθύμνης, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι καὶ ἀπολυτήρια ἐχορηγοῦντο καὶ ἡ φοίτησις εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικόν, τοῦλάχιστον περὶ τὸ τέλος τῆς ἐξεταζομένης περιόδου, ἦτο τετραετής. Κατὰ τὸ Ἀπολυτήριον τοῦτο «ὁ Παῦλος Γ. Βλασιὸς φοιτήσας ἀπὸ τῆς 17 Μαΐου τοῦ 1848 ἔτους μέχρι σήμερον (26 Μαΐου 1852) διῆλθε τὰ πλεῖστα τῆς περιόδου τῶν προπαιδευτικῶν μαθημάτων, εἰς τὰ ὅποια ἐξετασθεὶς εὐρέθῃ ἱκανὸς δι' Ἑλληνικὸν Σχολεῖον. Δίδεται ὅθεν ἡ παροῦσα ἀπόδειξις εἰς αὐτὸν δυνάμει τῆς ὁποίας δύναται γὰρ καταταχθῆ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Σχολεῖον, ἂν ἐγκριθῆ παρὰ τοῦ ἐλλογιμωτάτου ἑλληνοδιδασκάλου». Ἐκ τοῦ ἀναγραφομένου ἐν τέλει ὅρου φαίνεται ὅτι δοκιμασία τις ἀπητεῖτο ἵνα ὁ ἀπόφοιτος τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ καταλεγῆ μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου¹⁴⁰. Καὶ ὁ Πρεβελάκις (αὐτόθι) συνεχίζει : « Ἄξιος δὲ προσοχῆς

τῆ, ἦθη καὶ ἔθιμα Κρητῶν, ἐν Ἀθήναις 1893». Εἰς πολλὰς χιλιάδας ἀνέρχονται αἱ σελίδες τοῦ καλλιγεγραμμένου, ἀνεκδότου, πλουσίου εἰς εἰδήσεις, λαογραφικοῦ ὕλικου, τὸ ὅποιον κατέλιπε. Οἱ κληρονόμοι του, κατασφραγίσαντες τὴν κληρονομίαν σφραγίσιν ἐπτὰ συντελοῦσιν εἰς τὴν μείωσιν τῆς ἀξίας τῆς, ἐπειδὴ καθ' ἡμέραν δημοσιεύεται λαογραφικὴ ὕλη καὶ ὅσα ἐκ τῶν συλλεγόντων καὶ καταγραφέντων ὑπὸ τοῦ Βλασιοῦ γνωρίζονται ἐξ ἄλλης πηγῆς, ἀπολέσαντα πλέον τὴν ἀρχικὴν τῶν ἀξίαν, διατηροῦσιν ἴσως σημασίαν μόνον παραλλαγῶν.

¹³⁷) Βλ. δι' αὐτὸν Τιμόθεον Βενέρη ν, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 285 καὶ 287.

¹³⁸) Διὰ τὸν Μεταξᾶν γράφει ὁ Sieber (ΕΕΚΣ Γος, σ. 283) ὅτι «διδάσκει τὰ ἐξῆς μαθήματα σὲ τρεῖς τάξεις...». Καὶ βραδύτερον τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐν Ρεθύμνῃ ἦτο τριτάξιον (Πρεβελάκις, ὑπ' ἀρ. φ. 1611 «τὸ τῶν κορασίων εἶχε δύο τάξεις»). Ὡστε πιθανὸν εἶναι ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον τριτάξιον ἦτο τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον.

¹³⁹) Εὐαγ. Παιδ. Ιος, σ. CXXI κέξ.

¹⁴⁰) Ἐκ τῶν κωδίκων ὑποδηλοῦται ὅτι τὸ σχολικὸν ἔτος ἤρχιζεν ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου· οὕτως ἐν Α, σ. 5α «(1834 Ἀυγούστου 31) Ὅσα δι' ὁμοίως διὰ τὴν τριμηνίαν τῆς 1ης Δεκεμβρίου: 1834...». Καὶ ὅταν οἱ μαθηταὶ πληρώνω

καὶ περιοργείας εἶναι ὃ ἐν τῇ ὀπισθίᾳ σελίδι τοῦ ἀπολυτηρίου τούτου καταγεγραμμένος ἔλεγχος τῆς ἐξειτάσεως ἀναλελυμένως κατὰ «γνώσεις καὶ ἱκανότητος βαθμὸν» καὶ μάλιστα ὃ ἀριθμὸς τῶν «ἐν τῇ στήλῃ τῶν γνώσεων» μαθημάτων, εἰς τὸν σεβαστὸν ἀριθμὸν 17 ἀνερχόμενος (Καλλιγραφίας, Ἀναγνώσεως, Γραμματικῆς, Χρονολογίας, Ἰχνογραφίας, Φυσικῆς, Ἠθικῆς, Γεωγραφίας, Ὁρθογραφίας, Προσευχῶν, Ἱερῶς Ἱστορίας, Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Ἱερῶς Κατηχήσεως, Ἀριθμητικῆς, Χρηστοθηθείας, Θείου Νόμου, Χριστιανικοῦ Ἐγχειριδίου)».

Ἐν τοῖς κώδιξι δὲν γίνεται λόγος περὶ διδασκομένης ὕλης. Τὰ σχολεῖα ὅμως ἠγόραζον βιβλία ἐκ Σύρου¹⁴¹, Ἀθηνῶν¹⁴² καὶ ἴσως ἐκ Χανίων¹⁴³ μεταπωλοῦντα ἔπειτα εἰς τοὺς μαθητὰς τὰ ἀγοραζόμενα¹⁴⁴. Ἐκ τῶν τίτλων τῶν βιβλίων δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῶν διδασκομένων μαθημάτων. Οὕτως ἐκ τῶν ἀναγεγραμμένων μαθημάτων ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀπολυτηρίῳ συναντῶμεν ἐν τοῖς χειρογράφοις Γραμματικὰς¹⁴⁵, Γεωγραφίαν (Στ, σ. 22), Ἱερὰν Ἱστορίαν (Ε σ. 35), Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν, Ἀριθμητικὴν (Στ, σ. 22) καὶ Ἐγ-

σι κατὰ μῆνα (1838) αἱ καταβολαὶ ἄρχονται ἀπὸ Σεπτεμβρίου (Β, φ. 4).

Ἡ ἀπὸ τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου εἰς τὸ ἑλληνικὸν μετάβασις δὲν ἐγίνετο, φαίνεται, πάντοτε κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ σχολικοῦ ἔτους. Τὸ ἀνωτέρω ἀπολυτήριον ἐχορηγήθη τὸν Μάϊον. Καὶ ἐν κώδ. Β ἀναγινώσκομεν «Ἀνάτομος: Κ: Μπολανάκης... Μαρτίου α' ἐπέρασεν εἰς Ἑλληνικόν», «Μανουὴλ Σαουνάτζος, ἀπὸ Βυζάντι... 10βρίου α' ἐπέρασεν εἰς τὸ Ἑλληνικόν» φ. 1, «Νικόλαος Γεωργίος Μοάτζος... α' Ἀπριλίου εἰς Ἑλληνικόν» φ. 2.

¹⁴¹) Ε, σ. 12, Η, σ. 15, 29.

¹⁴²) Γ, σ. 20.

¹⁴³) «Ναῦλος βιβλίων ἀπὸ Χανιά» Η, σ. 14.

¹⁴⁴) Ἐν τῷ ἰσολογισμῷ 1836-37 (Α, σ. 13α) ἀναγινώσκομεν: «διὰ τρεῖς. Ἀριθ. 3: Γραμματικὴς ἐπώλησα τοῦ λασκάρεως ὡς εἰς φύλλον: 13: (γρόσια) 24» καὶ ἠνωτέρω «ὁ Χαράλαμπος Ἀσκούτζης καὶ Συνδροφία. Νὰ λάβῃ διὰ ὄρα τοῦ ἔμεινα χρεώστης διὰ τὰ βιβλία Γρόσια 179:20».

¹⁴⁵) Τοῦ Λασκάρεως (Α, σ. 19α), τοῦ Χρυσοβέργη (Γ, σ. 21), τοῦ Λεοντίου (Ε, σ. 35, Στ, σ. 22).

Παλαιότερον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν τοῖς κοινοῖς λεγομένοις σχολείοις «βιβλία εἰς χρῆσιν ἦσαν τὰ Πινακίδια ἢ Πίνακες ἐκ χάριτος μικροῦ διπλούμενοι πολλάκις καὶ δέσματι τυλισσόμενοι, ἐν οἷς ἐγράφοντο τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου, αἱ συλλαβαὶ καὶ αἱ λέξεις ἀκολουθῶντες ἢ Ὀκτώηχος τοῦ Δαμασκηνοῦ, τὸ Ψαλτήριον, ὁ Ἀπόστολος, τὰ Μηναιᾶ βραδύτερον τῆς ἀναγνώσεως ἤρχιζεν ἢ γραφὴ ὑπὸ τὴν ἐπιτηδειμὴν καὶ ἢ Λογαριθμητικὴ (λογαριασμός). οἱ παῖδες ἐκάθηντο ὀκτὰς περὶ τὸ οἶκμα (sic) ὃ δὲ διδάσκαλος ἐδίδασκε (συγχρόνως δὲ ἤσκει καὶ τὸ ἔργον του ἔρχαπεν ἢ ἀνεγίνωσκε) περὶ μεσημβρίαν ἤκουε τῶν μαθημάτων ὄλων καὶ τοὺς ἀπέλυεν ἔπειτα πολλάκις οἱ παῖδες ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τὸ πρόγευμά των πρὸ τῆς ἐνάργεως καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν μαθημάτων προσήχοντο» (Μ α τ θ. Κ. Π α ρ α ν ἰ κ α, Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλλην. ἔθνει καταστάσεως τῶν Γραμμάτων... Ἐν Κωνίλει 1867, σ. 203-204).

χειρίδια Χριστιανικά (αὐτόθι). Ρητῶς μνημονεύονται «βιβλιαράκια διὰ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν» καὶ ἀσφαλῶς ἐν τούτῳ τῷ σχολείῳ ἐγίνετο χρῆσις τῶν μικρῶν καὶ μεγάλων ἀλφαβηταρίων ¹⁴⁶.

Ἄλλ' ἱκανὰ τῶν βιβλίων σημειοῦνται εἰς τοὺς κώδικας χωρὶς νὰ γίνεταί μνεῖα εἰς πῶτον ἐκ τῶν σχολείων ἐχρησιμοποιοῦντο. Οὕτως συναντῶμεν παρὰ τοὺς ὀκτώηχους (Α, σ. 19α), καὶ τὰ Ψαλτήρια (Α, σ. 19α), «Ψαλτήρια ἐξηγητὰ» ^{146α} ἴσως μεταφράσεις τοῦ βιβλίου τῆς Π. Διαθήκης.

54 Βιβλιάρια Χαρακτῆρες Ἱερογραφικοί, τοῦ Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰωσήφ, ἔτι δὲ καὶ Μελχισεδέ. } Ἐν Ἐρομουπόλει ἐν τῷ ἐξ Ἀμερικῆς φιλι-
} ἐλληνικῷ Τυπογραφείῳ.

11 ὁμοια τοῦ Ἀβραά. Ἐν Ἀθήναις ἐν τῷ ἐξ Ἀμερικῆς φιλελλ(ην)ικῷ
4 ὁμοια Ἐσωτερικὰς Ἐνεργείας τῆς ἐμπνεύσεως τῶν Γραφῶν ὑπὸ
N. Βάμβα.—

8 Σύνοψεις τῆς Ἱερῆς Ἱστορίας τοῦ Κοραῆ (Α, σ. 19β) ^{146β}.

Ἴσως καὶ τούτων, πλὴν τοῦ συγγράμματος Βάμβα, ἐγίνετο χρῆσις ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκτικῷ.

Ἐκτὸς τῶν βιβλίων αὐτῶν ἀορίστως ἀναφέρονται Πλούταρχος (Α, σ. 35β), Ἀνθρωπολογία (Στ, σ. 22) καὶ δύο Ἀτλαντες (Η, σ. 41).

Ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἑλληνικοῦ εἶχεν εἰς χεῖρας του τῷ 1837:

«1 Σῶμα ὀμηρος εἰς τόμους (Ἐκδοσις Νεοφ. Δούκα) κ(ο)μ(μά)θ(ι)α 6	
» » Εὐριπίδης » » » » » 6	
» » Ἐπιστολὰς » » » » » 2	
1 τόμος Σοφιστῆς » » » » » —	
1 Σῶμα Κλίμαξ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης (κομμάρια)	2
1 Τόμος Κατήχησις οἰκονόμου.—» (Α, σ. 19α).	

Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι θὰ ἐδίδασκεν εἰς τοὺς μαθητὰς του Θρησκευτικά, Γραμματικὴν, Ὅμηρον, Εὐριπίδην, Πλάτωνα.

Ὁ Βυβιλάκης ὁμιλεῖ περὶ ἀποστολῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Κρήτης «βιβλίων διδασκτικῶν, πινάκων ἀναγνώσεως, ἀριθμητικῆς κτλ. ἐξ ὧν τὰ πλεῖστα ἐλαμβάναμεν δωρεὰν ἀπὸ τῆν φιλεκπαιδευτικῆν Ἐταιρίαν, τὸ διδασκαλεῖον καὶ ἀπὸ τινος ἐκδότας καθὼς καὶ παρὰ τοῦ παροσιο-

¹⁴⁶) Α, 7β, Ε, σ. 3, Στ, σ. 22.

^{146α}) Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 441 ἐν τῇ «Νεοελλην. Φιλολογία» τοῦ Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, (Μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1854, σ. 161) ἀναγραφόμενου βιβλίου: «Ψαλτήριον τοῦ Προφητάνακτος Δουβιδ μεγαλωτισμένον εἰς τὸ ἀπλοῦν μετὰ κόπου πολλοῦ παρὰ Λαμασκηνοῦ Ἱερομονάχου Πελοποννησίου τοῦ ἐκ Δημητριάδος διὰ νὰ κάμουν οἱ ἀρχαῖοι μαθηταὶ ἀνάγνωσιν εἰς αὐτὸ... Ἐνετίησιν 1819. παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ».

^{146β}) Βλ. Γ κ ί ν η ν - Μ έ ξ α ν ὑπ' ἀρ. 1894, 1906, 2238.

λογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου κ. Μισαήλ» (σ. 6). Μεταξὺ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης ἀσφαλῶς θὰ περιλαμβάνοντο καὶ τὰ Ρεθύμνιακά ¹⁴⁷, ἀφοῦ μάλιστα ὁ Βυβιλάκης ἦτο Ρεθύμνιος. Ὁ ἴδιος ἐν συνεχείᾳ προσθέτει: «Προϊόντος δὲ ἡσθάνθησαν καὶ οἱ Κρηῖτες αὐτοὶ τὴν ἀνάγκην ὥστε ἐπρομηθεύσθαι πολλὰ τοιαῦτα (βιβλία) καὶ δι' ἰδίων τῶν χρημάτων».

Τῷ 1844 ὑφίστατο ἐν Ἀθήναις ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης. Ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, οἳ ἦσαν οἱ καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου Κ. Ἀσώπιος, Φίλιππος Ἰωάννου, Μισαήλ Ἀποστολίδης καὶ οἱ Γ. Γεννάδιος καὶ Ἐμμ. Βυβιλάκης. Τὸ δέκατον ἄρθρον Κανονισμοῦ τῆς Ἐπιτροπῆς εἶχεν οὕτως: «Περὶ τῆς διαχειρίσεως καὶ ἀποστολῆς τῶν συναχθησομένων βιβλίων ἢ καὶ ἄλλων ὑλικῶν μέσων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἀνταποκρινομένη δι' ἐπιστολῶν τῆς ἢ ἐπιτροπῆς πρὸς τὰς ἐν Κρήτῃ ὑπαρχούσας ἤδη ἐφορεῖας τῶν σχολείων εἰς τὰς πόλεις Χανίων, Ρεθύμνης καὶ Ἡρακλείου θέλει ὁδηγεῖ ταύτας τὸν τρόπον τῆς διανομῆς τῶν βοηθημάτων αὐτῶν καὶ ζητεῖ λόγον τῆς διαχειρίσεώς των» (Ἐκθέσεις, σ. 19). Ἐκ τῶν κωδίκων ὅμως δὲν φαίνεται οὔτε ἀλληλογραφία τῶν σχολείων Ρεθύμνης μετὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιτροπῆς οὔτε ὅτι ταῦτα ἀπὸ τοῦ 1844 ἐλάμβανον δωρεὰν βιβλία.

Τὰ σχολεῖα ἠγόραζον καὶ τὴν γραφ. ὕλην, χάρτην ¹⁴⁸, μελάνην ¹⁴⁹, μελανοδοχεῖα ¹⁵⁰, πλάκες γραψίματος, κονδύλια ¹⁵¹, κονδυλοθήκας ¹⁵², σπόγγους ¹⁵³ «ῥῆγες» (Ε, σ. 34), κιμωλίαν ¹⁵⁴, ἀλλὰ καὶ ἐφημερίδας ¹⁵⁵.

VI. ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

ΚΟΙΝΟΤΗΣ, ΕΦΟΡΙΑ, ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑ, ΟΙΚΟΝ. ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΙΣ, ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Τὰ σχολεῖα τῆς περιόδου 1834-1841 ἀπετέλουν ἴδιον κοινοτικὸν ὄργανισμὸν. Τὸ πρῶγμα μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Καλλίνικος γράφων ἐν τῷ κώδικι Α, σ. 49β: «σημείωσις τοῦ ἐγγράφου τοῦ ὑπογε-

¹⁴⁷) Ἔχει ἀράγε σχέσιν πρὸς τὰ δωρεὰν ὑπὸ τοῦ Βυβιλάκη ἀποστελλόμενα βιβλία ἢ ἐν Α, σ. 7β σημείωσις, ἴσως τοῦ ἔτους 1836: «ἔλαβα δωρεὰ βιβλία τοῦ διυκό»;

¹⁴⁸) Βλ. σημ. 134. Ἔτι καὶ Α, σ. 32β «(1838)... διὰ 5 κόλλες χαρτὶ εἰς ἀλληλοδιδα», «...χαρτὶ καταστίχων, ... ἕνα καδέρο χαρτὶ» Ε, σ. 4, 8, 10, Η, σ. 30 κλπ.

¹⁴⁹) Α, σ. 32β, 44β, Ε, σ. 6, 24, Ζ, σ. 5, Η, σ. 28, 30 κλπ.

¹⁵⁰) Α, σ. 47β «(1846) 15 καλαμάργια τενεκένια», Η, σ. 14.

¹⁵¹) Ε, σ. 36, Ζ, σ. 5.

¹⁵²) Η, σ. 14-15.

¹⁵³) Γ, σ. 21, Ζ, σ. 12, Η, σ. 14.

¹⁵⁴) Ζ, σ. 5, Η, σ. 28.

¹⁵⁵) «(1818 Ὀκτωβρίου 10) εἰς 4 φύλλα τῶν ἐφημερίδων» (Ζ, σ. 3, ἔτι καὶ σ. 6, 7, 8) «εἰς ποστάλιο ἐφημερίδων, 10» (Η, σ. 28 κλπ.). Ἄγνωστον περὶ τίνων ἐφημερίδων πρόκειται.

γραμμένου ἰδία χειρὶ παρὰ τοῦ κυρίου Νικολάου ταντόλου διὰ τὰ χρεωστικὰ ἔγγραφα ἔλαβεν παρ' ἡμῶν διὰ (νὰ) τὰ διαφυλάξῃ καὶ πάλιν νὰ τὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν κοινότητα τῆς σχολῆς τῆς πόλεως *ρεθύμνης*».

Πῶς ἀκριβῶς εἶχον τὰ πράγματα κατὰ τοὺς ἀμέσως ἀκολουθοῦντας χρόνους δὲν γνωρίζομεν. Ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω, τῷ 1844 ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀρθρῷ Κανονισμοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιτροπῆς γίνεται λόγος περὶ Ἐφορίας σχολείων ὑπαρχούσης καὶ ἐν Ρεθύμνῃ. Τὸν Μάϊον τοῦ 1847 τὸ δοθὲν εἰς τὸν Δωρόθεον γράμμα ὑπέγραψαν ἔφορία δωδεκαμελῆς, ὁ ἐπίτροπος τῶν σχολείων, δύο ἐπίτροποι τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ ἐπίσκοπος. Τῷ 1851 τὰ χρεώγραφα τῶν σχολείων καταγράφονται ὡς γραμμάτια τῶν Κοινῶν Καταστημάτων τῆς πόλεως Ρεθύμνης (Θ, σ. 3, Η, σ. 25). Ἀπὸ τοῦ 1862 καὶ ἐντεῦθεν ἡ Ἐκκλησία Ρεθύμνης, τὰ σχολεῖα καὶ τὸ Νοσοκομεῖον¹⁵⁶, ἀπετέλουν τὰ Κοινὰ τῆς πόλεως Καταστήματα, ἐνιαῖον ὄργανισμὸν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου προεδρευόμενον καὶ διοικούμενον ὑπὸ πενταμελοῦς συνήθως Ἐφορίας¹⁵⁷. Ἡ συνένωσις αὕτη Ἐνορίας, σχολείων καὶ νοσοκομείου ὑπὸ ἐνιαίαν διοίκησιν ἐν Χανίοις ἔχει ἤδη συντελεσθῆ ἀπὸ τοῦ 1841¹⁵⁸. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι καὶ ἐν Ρεθύμνῃ τὰ ἄνω ἰδρύματα συνηθώθησαν ἀπὸ τοῦ ἰδίου ἔτους, μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ Χαιρέτη. Πάντως καὶ μετὰ τὸ 1841 τὰ σχολεῖα Ρεθύμνης εἶχον ἴδιον ταμεῖον, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν κωδίκων, καὶ αὐτοτελῆ οἰκονομικὴν διαχείρισιν διεξαγομένην ὑπὸ ἐπιτροπῆς.

Ἐκ τῶν σημειώσεων τῶν χειρογράφων ὑποδηλοῦται ὅτι ἱκαναὶ κατεβάλλοντο προσπάθειαι διὰ τὴν ἐξεύρεσιν διδασκάλων καὶ μάλιστα τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου. Εἰς τοῦτο προφανῶς ἀπέβλεπον αἱ ἐπιστολαί, αἵτινες ἐστέλλοντο μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἢ ἐν ἐλλείψει¹⁵⁹ διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Ἐν ταῖς προσπάθειαις ταύταις πρόπει νὰ ἀναζητήσωμεν ἔργον σπουδαιότατον τῆς Ἐφορίας. Καὶ ἐν χρόνοις ὑστέροις, ὡς πα-

¹⁵⁶) Κατὰ τὸν Ν. Σταυράκη ν (Στατιστικὴ σ. 206, ὑπόσημ. 1) «καὶ ἡ Χριστιανικὴ κοινότης Ρεθύμνης ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἐπισκόπου Καλλινίκου Νικολετάκη ἵδρυσεν ἴδιον νοσοκομεῖον».

¹⁵⁷) Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς ὑπ' ἀρ. φύλ. 1606.

¹⁵⁸) Ἐν τῇ Συνοπτικῇ Βιογραφίᾳ τοῦ Ψαρουδάκη, σ. 29 παρατίθεται ἔγγραφον «τῆς Ἐφορίας τῆς ἐκκλησίας, τοῦ Νοσοκομείου καὶ τῆς σχολῆς τῆς πόλεως Χανίων» ὑπὸ χρονολ. 3 Ἰουλίου 1841.

¹⁵⁹) Ἐν Γ, σ. 34 ἀναγράφεται δαπάνη «(1814 Φεβρουαρίου 29 διὰ) ἐπιστολαγώγια». Ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἡμερομηνίαν σημειοῦνται καὶ τὰ ἐξοδα «διὰ κισῶν τοῦ ζώου ὁποῦ ἐπῆγεν τὸν Ψαρουδάκην εἰς Ἡράκλειον». Τὸν Μάϊον 1817 ἀνεχώρησεν ὁ Σχολάριος. Τὸν Ἰανουάριον 1818 καταβίβλονται γρ. 2 «εἰς τὸ γράμμα ὁποῦ ἐστέλλομεν διὰ τὸν διδάσκαλον» (Ε, σ. 33).

ρατηρεῖ ὁ Πρεβελάκις¹⁶⁰, ἡ μεγαλυτέρα μέριμνα καὶ προσπάθεια αὐτῆς ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν διδασκάλων καὶ τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν σχολείων πόρων.

Τὰ δύο πρῶτα σχολικὰ ἔτη ὡς ἐπίτροπος τοῦ σχολείου Ρεθύμνης φέρεται εἶς, καὶ μάλιστα τῷ 1834, ὁ Γ. Παυλιουδάκης¹⁶¹. Κατὰ τὸ 1835-36 δὲν ἀναφέρεται μὲν ἐκλογή νέου ἐπιτρόπου ἀλλ' ὡς τοιοῦτος μνημονεύεται ὁ Γ. Λαγός¹⁶². Πιθανώτατα ὅμως εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Παυλιουδάκης· ἂν δ' οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα, τὸ ἐπώνυμον Παυλιουδάκης ἴσως ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Λαγοῦ ἐλέγετο Παῦλος¹⁶³.

Τῷ 1836 ἐκλέγεται νέα ἐπιτροπὴ ἐκ 3 μελῶν: «*Τῷ: 1836: 7 βρίου: 1η: ῥέθυμνον. δηλοποιεῖται ὅτι διὰ κοινῆς συγκαταθέσεως τῶν πολιτῶν, ἐδιορίσθησαν διὰ ἐπίτροποι τῆς Σχολῆς. Ὁ Μιχαὴλ χιονάκης¹⁶⁴, ὅστις ἐδιορίσθη νὰ κρατῆ τὰ ἔγγραφα καὶ τὸ Ταμεῖον καὶ ὡς συμβοηθοὶ του ὁ κ. Παῦλος Μπιστάκης καὶ Γεώργιος Σπυρίδων¹⁶⁵ Βλαστός, ὅστις θέλει κρατεῖ καὶ τοὺς λογαριασμοὺς τῆς Σχολῆς*» (Α, σ. 6α).

Τὴν 1ην Σεπτεμβρίου 1837 ἡ ἐπιτροπὴ πάλιν «*διὰ κοινῆς συγκαταθέσεως τῶν πολιτῶν*» ἀντικαθίσταται ὑπὸ δύο τώρα μελῶν, τοῦ Νικολ. Δανδόλου, «*ὅστις ἐδιορίσθη νὰ κρατῆ τὰ ἔγγραφα καὶ τὸ ταμεῖον*» καὶ τοῦ Ἀντωνίου Ἀ. Μαρουλιανοῦ, ὡς «*συμβοηθοῦ του διὰ τὰ κατάστιχα καὶ λογαριασμοὺς*» (Α, σ. 18β).

Ὁ Ν. Δάνδολος ἦτο πρόσωπον ἐξέχον. Ὑπῆρξε μέλος τῆς ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐν Κρήτῃ ἐπιτροπῆς τοῦ 1830¹⁶⁶ καὶ εἰς αὐτὸν ἐνεπιστεύ-

¹⁶⁰) Ὑπ' ἀρ. φύλ. 1614 κ.έξ.

¹⁶¹) Ὅρα σημ. 163.

¹⁶²) Οὕτως ἐν τῷ ἰσολογισμῷ τοῦ 1836-37 (Α, σ. 13α) «*ὄσα... μοῦ παράδωσεν εἰς τὴν παραίτησίν του ὁ Γ. Λαγός*». Ἐν. σ. 17α «*διὰ ὅσα ἔδωσα τοῦ γρηγοράκη ὁποῦ ἐχρεώσεται ὁ λαγός διὰ ἔξοδα τοῦ σχολείου*». Ἐν. σ. 19β «*Τὸ Ἀρχικάδι. Εἰς τὸν πρῶτον ἐπίτροπον Γ: Λαγόν... Γρ(όσια): 100:*». Ὁ ἀνὴρ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ συναξάριον τῶν 4 Μαρτύρων. Μετὰ τοῦ Ἀντωνίου Πουρδούνη κ.ἄ. μετεκόμισαν καὶ ἐνεταφίωσαν τὰ σώματα τῶν ἁγίων «*εἰς τὴν ἐν τῇ κώμῃ Περβόλια Μονὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*». (Βλ. «*Ἀκολουθίαι κλπ.*», σ. 9.)

¹⁶³) Οἱ ἰσολογισμοὶ τῶν δύο πρώτων ἐτῶν ἐγράφησαν διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς, ὁ εἰς ὑπὸ τὸν ἄλλον, εἰς τὰς αὐτὰς σελίδας (Α, σ. 4β-5α). Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ὁ ἐπίτροπος ἦτο ὁ αὐτὸς κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη.

¹⁶⁴) Ὁ Μιχ. Χιονάκης διετέλεσε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τῶν περὶ τὴν Ρεθύμνην ἐπαρχιῶν τῆς διορισθείσης λήγοντος τοῦ 1829, μετὰ τὴν κάθοδον τοῦ Ν. Ρενιέρη εἰς Κρήτην, καὶ πληρεξούσιος τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης εἰς τὴν ἐν Μαργαρίταις ἐθνοσυνέλευσιν τοῦ 1830 (Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ί δ η ς, σ. 489, 511, 528).

¹⁶⁵) Ἐάν ἐγράφη κατὰ λάθος οὕτως ἀντὶ Γεώργιος Σπυρίδωνος Βλαστός, τότε θὰ πρόκειται διὰ τὸν ἄνδρα, περὶ οὗ ἀναφέρει καὶ ὁ Πρεβελάκις (ὑπ' ἀριθ. φύλ. 1608).

¹⁶⁶) Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ί δ η ς, σ. 541.

θη ὁ ἐπίσκοπος Καλλίνικος τῷ 1841 τὴν εἰς χρεώγραφα περιουσίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν σχολείων πρὸς φύλαξιν. Ὁ Ἀντώνιος Μαρουλιανὸς ἦτο ἐκ τῶν μεγαλεμπόρων τῆς πόλεως καὶ, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν κωδίκων, ἄνθρωπος ἐπιμελῆς καὶ φιλόκαλος μὲ ἱκανὰς λογιστικὰς γνώσεις. Τώρα τὸ βιβλίον ἐσόδων καὶ ἐξόδων (Κῶδ. Α) τακτοποιεῖται καὶ γίνεται ἐκκαθάρισις καὶ καταγραφὴ τῶν παλαιῶν χρεῶν¹⁶⁷. Ὅτι δὲ τὰ σχολεῖα εὔρον ἐν τῷ προσώπῳ τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν τοὺς ἐπιτρόπους, τοὺς ὁποίους ἐχρειάζοντο, καὶ ὅτι διεξήγετο καλῶς ἡ διαχείρισις ὑποδηλοῦται ἐκ τῆς παραμονῆς τῶν ἰδίων ἐν τῇ ἐπιτροπείᾳ μέχρι καὶ τοῦ 1841.

Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1841 ὁ Ν. Δάνδολος ἀνεχώρησε διὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου¹⁶⁸. Ἐπέστρεψε τῇ 12ῃ Ἀπριλίου 1842 καὶ παρέδωκε τὰ ἔγγραφα τῆς Σχολῆς «τῷ ἐπιτρόπῳ» αὐτῆς¹⁶⁸. Ἐπομένως εἶχεν ἤδη ἐκλεγῆ νέος ἐπίτροπος, ἴσως ὁ (Χαράλαμπος;) Φελουτζῆς, ὁ κατὰ τὴν σημείωσιν τοῦ Καλλινίκου λαβὼν «46 κομμάθια ἔγγραφα».

Λήγοντος τοῦ 1844, πιθανῶς, ἐπωμίσθη τὴν ἐπιτροπείαν ὁ Ἀναγνώστης Κούνουπας, ὀλίγα γράμματα γινώσκων, ἐὰν αὐτὸς εἶναι ὁ γράφων τὰς ἐν ἀρχῇ τοῦ κώδικος Ε σημειώσεις. Τῇ 21 Ἰουλίου 1846 «ἀναδέχθη τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ σχολείου» ὁ Στ. Βαρούχας¹⁶⁹.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1851 παρητήθη ὁ ἐπίτροπος Ἀναγνώστης Ἀγγελιδάκης καὶ ὁ γραμματεὺς Ἰωάννης Μ. Βολανάκης. Ἐὰν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ Βαρούχα ἐμεσολάβησεν ἡ ἐπιτροπεία ἄλλου τινὸς δὲν φαίνεται ἐκ τῶν κωδίκων. Ὅπως δὲποτε «τῇ 1 Νοεμβρίου 1851 ἐπὶ Συνεδριάσεως τῶν πολιτῶν τὸ ἑσπέρας ἐντὸς τοῦ Ἀρχιερατικοῦ Οἴκου¹⁷⁰, δώσας λογισμὸν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῶν σχολείων μας ὁ Κύριος Ἀναγνώστης Ἀγγελιδάκης ὡς ἐπίτροπος αὐτῶν, μετὰ τοῦ Κυρίου Ἰωάννη Μ. Βολανάκη γραμματέως, παραιτήθησαν, καὶ διὰ συναιρέσεως πάντων ἐδιορίσθησαν διὰ τὸ ἐπόμενον εἰς θέσιν των, ὁ Κύριος Ἰωάννης Κορωνάκης, καὶ μετ' αὐτοῦ Γραμματέως ὁ Κύριος

¹⁶⁷) Βλ. σημ. 90.

¹⁶⁸) Α, σ. 50α.

¹⁶⁹) Ε, σ. 15.

¹⁷⁰) Καὶ μετὰ τὸ 1862 ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ ἐγίνετο ἡ ἐκλογή. Ὁ Πρεβελάκις γράφει: «Ἡ ἐκλογή δὲ τῶν Ἐφόρων ἐγίνετο ὑπὸ τῶν πολιτῶν εἰς γενικὴν συνέλευσιν, συνερχομένων ἐν τῷ Ἐπισκοπεῖῳ ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Ἀύλοποτάμου διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας καὶ ἡ περίοδος τῆς θητείας ἦτο διετής. Εἶχε δὲ ἡ Ἐφορία αὕτη καὶ ἰδίαν σφραγίδα, ἣτις ἦν ὠσειδῆς μὲ σταυρὸν ἐν τῷ μέσῳ περιβαλλόμενον ὑπὸ κλάδων δάφνης καὶ μετὰ τὰς λέξεις κύκλῳ «Ἐφορία τῶν ἐν Ρεθύμνῃ Κοιτῶν Καταστημάτων» (φίλ. ὑπ' ἀρ. 1606).

Φανούριος Κ. Βλασιός, πρὸς τὸν ὁποῖον παρεδόθησαν ὅλα τὰ ἔγγραφα καὶ λοιπὰ ἀνήκοντα εἰς τὰ Σχολεῖα» (Η, σ. 25).

Ὁ χρόνος τῆς θητείας τῆς ἐπιτροπῆς, ὅπως κατέστη φανερόν, δὲν ἦτο πάντοτε ὁ αὐτός.

Ἡ ἐπιτροπὴ κατὰ τὴν λήξιν τῆς ὑπηρεσίας της ἔδιδεν εὐθύνας «ἐπὶ συνεδριάσεως τῶν πολιτῶν ἐν τῷ ἀρχιερατικῷ οἴκῳ». Ὅτι δὲ τὰ σχολεῖα ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτεῖαν τοῦ Ἐπισκόπου δὲν ἀναφέρεται μὲν ρητῶς εἰς τοὺς κώδικας, ἀλλὰ γίνεται καὶ ἐξ αὐτῶν δῆλον. Τῷ 1851 «ἡ Αὐτοῦ Θεοφιλία Ἅγιος Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου» (Η, σ. 25) ἔχει εἰς χεῖράς του τὰ «ὁμόλογα ἔγγραφα διαφόρων χρεώσεων» τῶν σχολείων. Καὶ εἰς τὸν γενικὸν ἰσολογισμόν, ὁ ὁποῖος κλείει τὴν 31 Αὐγούστου 1840, ὁ ἐπίσκοπος Καλλίνικος θέτει τὴν ὑπογραφήν του: «ἴ ὁ ρεθύμνης καὶ αὐλοποτάμου Καλλίνικος ἐπιβεβαιοῖ» (Α, σ. 48β). Ὅτι δ' οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα καὶ εἰς χρόνους μεταγενεστέρους ἤδη ἐλέχθη.

Τῷ 1834 Ἐπίσκοπος Ρεθύμνης ἦτο ὁ Ἰωαννίκιος Λαζαρίδης, ἀρχιερατεύσας μέχρι τοῦ 1838, ὅτε προήχθη εἰς τὴν Μητρόπολιν Ἰωαννίνων. Τοῦτον διεδέχθη εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον Ρεθύμνης ὁ ἀπὸ Αὐλοποτάμου Καλλίνικος (1838-1869). Οἱ δύο οὗτοι ἀρχιερεῖς ἤσκησαν¹⁷¹ κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον τὴν ἐποπτεῖαν ἐπὶ τῶν σχολείων τῆς πόλεως. Ὁ Ἰωαννίκιος νομίζω καὶ ἐγὼ ὅτι εἶναι αὐτός¹⁷² οὗτος ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ὁ παλαιὸς διδάσκαλος Ρεθύμνης. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι καὶ εἰς ἰδικάς του προτροπὰς ὀφείλεται ἡ ἀπὸ τοῦ 1834 λειτουργία σχολείου ἐν Ρεθύμνῃ.

¹⁷¹) Διὰ τὸν Καλλίνικον ἔχομεν ἐνδείξεις. Ἐλλείπουσιν ὅμως διὰ τὸν Ἰωαννίκιον. Οἱ ἰσολογισμοὶ τῶν ἐτῶν 1834-35 καὶ 1835-36 μένουσιν ἀνυπόγραφοι. Οὐδὲ γίνεται μνεῖα Ἐπισκόπου ἐν ταῖς σημειώσεσιν ἐκλογῆς ἐπιτρόπων τοῦ 1836 καὶ 1837.

¹⁷²) Ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Πνευμ. Ἐστίας Ρεθύμνης σφύζονται βιβλ. α καὶ χειρόγραφα ἀνήκοντά ποτε εἰς τὸν Ἰωαννίκιον καὶ μαρτυροῦντα ὅτι ὁ κτήτωρ αὐτῶν εἶχεν εὐρύτητα γνώσεων τοιαύτην, οἷαν ἐκέκτητο ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς. Ἐπὶ τινῶν ἄλλωστε σημειοῦται «καὶ τόδε ἐκ τῶν τοῦ Ἰωάννου Λαζαροπούλου». (Βλ. μελέτην μου «Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ-Λαζαροπούλου» δημοσιευομένην ἐν τῷ 9ῳ τεύχει τοῦ περιοδικοῦ Χανίων («Κρητικὴ Ἐστία»).

Ὁ Εὐαγγελίδης (Παιδ. 2ος, σ. 169) παρουσιάζει ὡς δύο διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων πρόσωπα τὸν «Ἰωάννην (Μεταξᾶν), συγγενῆ Γρηγορίου Ε καὶ τῆς ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ οἰκογενείας τῶν ἰσχυρῶν Δαμβέργηδων καὶ τὸν Ἰωαννίκιον Λαζαρίδην μαθητὴν τῆς σχολῆς Κυδωνιῶν» διδασκάλους ἐν Ρεθύμνῃ. Ὁ διαχωρισμὸς εἶναι ἀστήρικτος. Ὡς ὁ Γεώργιος διδάσκαλος, γενόμενος μοναχὸς μετωνομάσθη εἰς Γρηγόριον (ὄρα ἀνωτ. σημ. δ), οὕτω καὶ ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ὁ κατὰ Sieber ἀνήκων εἰς τὸ «ἐπιφανὲς τάγμα τοῦ Ἑλληνικοῦ κλήρου», γενόμενος Ἐπίσκο-

VII. ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Π Ο Ρ Ο Ι

Ἐκτὸς τῶν κτηρίων τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς ἡ ἀκίνητος περιουσία τῶν σχολείων περιελάμβανε πιθανῶς καὶ ἄλλας οἰκοδομὰς. Εἰς τοὺς κώδικας γίνεται λόγος περὶ ἀγορᾶς οἰκήματος¹⁷³, ἐπισκευῆς¹⁷⁴, ἐκμισθώσεως¹⁷⁵ καὶ εἰσπράξεως ἐνοικίου¹⁷⁶.

Ἄλλὰ τὰ σχολεῖα εἶχον καὶ κινητὴν περιουσίαν. Τὸ ἀρχικὸν ἀποθεματικὸν αὐτῶν κεφάλαιον ἀνήρχετο εἰς 4000 γρόσια¹⁷⁷. Πῶς ἀπηρτίσθη τοῦτο δὲν ἀναφέρεται. Κατανεμηθὲν εἰς 8 τμήματα ἕκ 500 γροσίων ἐδόθη ὡς δάνειον εἰς ὀκτὼ Ρεθυμνίους. Τῷ 1837 σημειοῦται τὸ πρῶτον καὶ ἐνάτη ὁμολογία ἰσόποσος πρὸς τὰς ἄλλας¹⁷⁸. Ἴσως προέρχεται ἐκ περισσεύματος τῶν ἐσόδων τῆς σχολῆς κατὰ τὸ 1835-36¹⁷⁹. Τῷ 1838 ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων ἐκχωρεῖ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς πόλεως ἑπτὰ χρεώγραφα ἕκ 500 γροσίων ἕκαστον¹⁸⁰ καὶ τὸ ἐπιὸν ἔτος

πος ἠδύνατο νὰ μετονομασθῆ εἰς Ἰωαννίκιον. Ὡς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ἄνδρα θεωροῦσιν τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶν καὶ τὸν Ἰωαννίκιον Λαζαρίδην ἄλλοι τε καὶ οἱ Ψιλᾶκης (Ἱστορία τῆς Κρήτης Γ', σ. 324) καὶ Κριτοβουλίδης. Ὁ Εὐαγγελίδης καὶ ἀλλαχοῦ συγγέει τὰ πρόσωπα (βλ. καὶ «Μύσωνα» 1 [1932], σ. 46 ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Ψιλᾶκη ἐνθ' ἀνωτέρω λεγόμενα περὶ Μεγαλοβρουσανοῦ, Ἰωάννου Μεταξᾶ, ἐπισκόπου Αὐλοποτάμου καὶ τῆς συγγενείας τῶν δύο τελευταίων πρὸς τὸν Γρηγόριον τὸν Ε'.

¹⁷³) Ε, σ. 6.

¹⁷⁴) Ε, σ. 8, 10.

¹⁷⁵) «(1847 10βριος 10) ἔλαβον ἀπὸ τὸ ὀσπήτιον ὁποῦ ἐκάθισεν ὁ πρωτοσύγγελος ἐνοίκιον (γρ.) 50» (Ε, σ. 32).

¹⁷⁶) Ε, σ. 32. Ὅρα αὐτόθι σ. 33 καὶ Η, σ. 46.

¹⁷⁷) «1834: 9βρ(ίου): 1—κεφάλαια

500 : εἰς Ἰω: δροσάκη

500 : εἰς Ν: Χα(ιζη)κωνσι(ανίν)ου

500 : εἰς Ν. Δάνδολον

500 : εἰς Γρη. Σαουνάτζο

500 : εἰς Παυλ. μπισιάκη

500 : εἰς Ἰω: ἀετὸν

500 : εἰς σπ: χρομοναστηριανὸ

3500 :

500 : εἰς Ἀντώνιον: Α: Μαρτυλιανὸν καὶ Σν(ν)δρο(ο)ρ(ία)»

(Α, σ. 1β).

¹⁷⁸) «(Ὁμολογία μηνολογημένη καὶ χρονολογημένη : 1836 : 7βριος ση . Εἰς βάρος) Χαρ(α)λ(ά)μ(που) φελουτζῆ. (Γρόσια) 500» (αὐτόθι σ. 18β).

¹⁷⁹) Τὰ ἔσοδα ἀνήλθον εἰς 5838:23 (Α, σ. 4β) καὶ τὰ ἔξοδα εἰς 5436:31 γρόσια (σ. 5α). Ἐν τέλει δὲ τῆς ἀναγραφῆς τῶν ἐξόδων προστίθεται : «Νὰ δώσῃ ὁ Ἐπίτροπος τῆς Σχολῆς διὰ Ἰσολογισμόν 401:32» (αὐτόθι).

¹⁸⁰) Α, σ. 22β.

διὰ χειρὸς τοῦ ἐπιτρόπου τῆς ἐκκλησίας Βασιλείου Κασέλα ἄλλα δύο ἀξίας 3.661,18 γροσίων. Βραδύτερον (Δ, σ. 4) προστίθεται νέα ὁμολογία ἐκ 2.000 γροσίων καὶ οὕτως ἡ περιουσία τῶν σχολείων ἀνέρχεται τῷ 1841 εἰς 13.661 γρόσια. Τῷ 1850 φθάνει εἰς τὰ 50.211 (Η, σ. 25) καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος εἰς τὰ 60.382 γρόσια (Η, σ. 49).

Τὰ ἔσοδα τοῦ σχολικοῦ Ταμείου προήρχοντο :

1) Ἐκ τοῦ τόκου πρὸς 15 % τῶν ἀνωτέρω κεφαλαίων¹⁸¹.

2) Ἐκ τῶν διδάκτρων. Κατὰ τὴν διετίαν 1838-40 τὰ συναγόμενα μηνιαίως ἐκ τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς, τὰ «μηναιῖα» (Α, σ. 39β, 40α), ἀνήρχοντο κατὰ μέσον ὄρον εἰς 133 γρόσια, ὑπερέβαλλον δηλ. τὸν μισθὸν τοῦ διδασκάλου (120 γρ., Α. σ. 30α) καὶ τὰ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς 127 γρόσια. Τὰ προηγούμενα ἔτη τὰ δίδακτρα κατεβάλλοντο κατὰ τριμηνίαν. Τὸ ποσὸν αὐτῶν, ὡς ἐλέχθη, δὲν ἦτο αὐστηρῶς ὠρισμένον.

Κατὰ τὰ ἔτη 1834-35 καὶ 1836-37 κατὰ μέσον ὄρον 12 ἄνθρωποι καταβάλλουσιν ἕκαστος 15 γρόσια τὴν τριμηνίαν, ἤτοι 5 μηνιαίως¹⁸², καὶ 13 ἄνθρωποι, πάλιν κατὰ μέσον ὄρον, πληρώνουσι 30-90 γρόσια, ἤτοι 10-30 κατὰ μῆνα. Ἴσως οἱ τελευταῖοι κατέβαλλον δίδακτρα τοῦ ἑλληνικοῦ. Πάντως οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν φαίνονται κάτοικοι Ρεθύμνης καὶ πιθανῶς ἦσαν οἱ πλουσιώτεροι καὶ φιλοτιμότεροι.

Κατὰ μέσον ὄρον τὰ σχολεῖα εἰσέπραττον μηνιαίως :

	τῷ 1850	1850-51
Ἑλληνικὸν	153,30 γρόσια	46 ¹⁸³ γρόσια
Ἀλληλοδ. ἀρρένων	279 »	305 »
» θηλέων	91 »	53 »

Ἀπὸ τοῦ 1848 τὰ δίδακτρα εἰσεπραττοντο διὰ χειρὸς τοῦ Μ. Γιαννισάκη¹⁸⁴.

¹⁸¹) Βλ. Α, σ. 2β: «*Ἀνυγούσιον : 31 : ἀπὸ διάφ(ορ)α τῶν γρ(οσί)ων : 4000 :— διὰ ἓνα χρόνον πρὸς : 15 τὰ %*» καὶ Α, σ. 50α: «*καὶ αὐτὰ ἦσαν καταμοιρασμένα εἰς τοὺς πολίτας διὰ τὰ τοκίζονται πρὸς 15 τοῖς % κατ' ἔτος πρὸς ἐξοικονόμησιν τῶν ἐξόδων διδασκάλων καὶ σχολῆς*».

¹⁸²) Καὶ ὁ Κοζύρης σημειώνει τῇ 30 Ἰανουαρίου 1832 («*Κρητ. Χρον.*» Α' [1947], σ. 336): «*Ἐγράψατε τὸ ἐγγόνι μου τὸ Λιανάκη στὸ σχολεῖον νὰ δίδει τὸν χρόνον γρ. 60*». Καὶ τὴν 11 Φεβρουαρίου: «*Ἐ' τῆς Ἀποκρᾶς ἐπῆγα τὸν Κωσταντῖνο τὸ Λιανάκη, τὸ ἐγγόνι μου, στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον στὸ Κάσιτρο*». Αἱ πληροφορίες εἶναι πολύτιμοι. Τῷ 1832 ἐλειτούργει εἰς τὸ Ἡράκλειον ἀλληλοδιδασκτικόν. Οἱ μαθηταὶ ἐπλήρωναν δίδακτρα 5 γρόσια μηνιαίως.

¹⁸³) Ἡ ἐλάττωσις ἀράγε τοῦ εἰσπραττομένου ποσοῦ τῶν διδάκτρων ὀφείλεται εἰς τὴν ἐλάττωσιν σὺν τῇ προσλήψει τοῦ Ν. Μοάτσου τοῦ διδασκαλικοῦ μισθοῦ ἢ εἰς διαρροὴν τῶν μαθητῶν, ἐπακολουθήσασαν τὴν ἀλλαγὴν τοῦ διδασκάλου ;

¹⁸⁴) Ζ, σ. 2 κλπ.

3) Ἐκ συνδρομῆς Σταυροπηγιακῶν Μονῶν.

Μεταξὺ τῶν «ἀναγκαιότων (sic) ἐγγράφων τῆς Σχολῆς» (Α, σ. 18β) καταλέγονται «2 Γράμματα Πατριαρχικά τῶν 1836) — Νοεμβρίου 9 καὶ Μαρτίου 9. 1 ὁμοιον τοῦ ἁγίου Ρεθύμνης (τῶν 1836 Νοεμβρίου 11.» καὶ «1 ὑποχρεωτικὸν ἀπόδειξις τῆς μονῆς τοῦ ἀρκαδίου, διὰ τὴν κατὰ τριμηρίαν πληρωμὴν εἰς τὸ σχολεῖον. ἀπὸ Γρόσια 175 κατὰ τριμηρία, τοῦ ὁποίου ἡ χρονολογία εἶναι ἀπὸ τὰ 1836 — Ἰουλίου 27 .—» (Α, σ. 18β). Ἡ χρονολογικὴ συσχέτισις τῶν ἀνωτέρω ἐγγράφων ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ πατριαρχικά γράμματα παρώτρυναν τὰ Σταυροπηγιακὰ μοναστήρια νὰ ἐνισχύωσιν οἰκονομικῶς τὰ σχολεῖα. Ὅτι δ' οὕτως εἶχε τὸ πρῶτον φαίνεται ἐκ τοῦ κώδ. Α, σ. 49β. Μετὰ τῶν ἄλλων ἐγγράφων τῷ 1841 ὁ Ν. Δάνδολος παρέλαβε «Δύω πατριαρχικάς ἐπιστολάς διὰ τὴν συνδρομὴν τῆς σχολῆς παρὰ τῶν μοναστηρίων καὶ ἐν ὁμοιον τοῦ α: Π: Ἰωαννίνων»¹⁸⁵.

Ἀλλὰ πλὴν τοῦ Ἀρκαδίου κ.ἄ. Μοναὶ ἀπὸ 1 Ἰουλίου 1836 ὑπόσχονται «Νὰ Βοηθοῦν καὶ Νὰ Συνεισφέρουν Κατ' ἔτος Εἰς Τὰ σχολεῖα Τῆς Ρεθύμνης. Κατὰ Τὸν ἐφεξῆς τρόπον

Τὸ Ἀρκάδι	κατέτος (μὲ ἀπόδειξιν) . . .	Γρ.	100
Τὸ Ἀρσάνι	»		300
Ὁ Ἀσώματος	»		300
Ὁ Προφήτης Ἡλίας			250 (Α, σ.

19β). Μέχρι τέλους Αὐγούστου 1840 αἱ Μοναὶ συνεισέφεραν ἐν ὅλῳ 5.600 γρόσια.

Ἀλλὰ καὶ βραδύτερον τὰ Μοναστήρια δὲν ἔπαυσαν συντρέχοντα τὰ

¹⁸⁵) Ἴσως πρόκειται διὰ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν «ἐν ὁμοιον (γράμμα) τοῦ ἁγίου Ρεθύμνης» κλπ. Ἅγιος πρῶτην Ἰωαννίνων ἦτο πιθανώτατα ὁ Ρεθύμνης Ἰωαννίκιος ὁ διατελέσας ἀπὸ τοῦ 1838-1840 μητροπολίτης Ἰωαννίνων (βλ. Ν. Τ ω μ α δ ἄ κ η, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων.... ΕΕΚΣ Γος, σ. 140). Ὁ Ἰωαννίκιος ἀποκαλεῖται Κρήτης καὶ Ρεθύμνιος καὶ ἀνεψιὸς τοῦ ἐπισκόπου Αὐλοποτάμου Γεδεών. Ὁ τάφος του εὑρεθῆκε ἐν Ρεθύμνῃ (βλ. Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ-Λαζαροπούλου, «Κρητ. Ἐστία», τεῦχος 9ον). Ὁ Πρεβελάκης (ὑπ' ἀρ. φύλ. 1609) γράφει ὅτι ὁ πατήρ τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ (= Ἰωαννικίου Λαζαρίδου) ἐλέγετο σιὸρ Ἀνάστος καὶ κατήγετο ἐκ Δημητσάνης. Διὰ ν' ἀποκαλεῖται ὁμοίως ὁ Ἰωαννίκιος Κρήτης πιθανῶς ἐγεννήθη ἐν Κρήτῃ. Διὰ τε τὸν Γεδεών καὶ τὸν Μεταξᾶν ὁ Ψιλᾶκης γράφει (Ἱστορία τῆς Κρήτης Γ', σ. 324 ὑποσ. 1) ὅτι «ἦσαν συγγενεῖς στενοὶ τοῦ ἐκ Δημητσάνης Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' καὶ πρὸς μητρὸς θεῖοι τῶν ἐν Ρεθύμνῃ γνωστῶν Δαμβεργῶν». Μήπως λοιπὸν ὁ Γεδεών, ἐὰν κατήγετο ἐκ Δημητσάνης, εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ παραλάβει εἰς Κρήτην τὸν σιὸρ Ἀνάστον, πιθανῶς ἀδελφόν του, καὶ τούτου υἱὸς καὶ τινος Ρεθυμνίας, στενῆς συγγενοῦς τῶν Δαμβεργῶν, ἦτο ὁ Ἰωάννης, ὁ μετέπειτα Ἰωαννίκιος;

σχολεῖα. Τὸν Ἰούλιον ταῦ 1843¹⁸⁶ εὗρισκετο εἰς Κρήτην ἔξαρχος πατριαρχικὸς ὁ πρῶν Σμύρνης Χρῦσανθος¹⁸⁷. Ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ ἡ Μονὴ Πρέβελη συνεισφέρει διὰ πρώτην φορὰν 1000 γρόσια καὶ αἱ Μοναὶ Ἀρκαδίου, Ἀρσανίου καὶ Ρουστίκων χορηγοῦσιν ὑποσχετικὰ¹⁸⁸ εἰς τὰ σχολεῖα ὅτι θ' ἀποδίδωσι κατ' ἔτος αὐτοῖς 2000 γρόσια ἢ πρώτη, 1200 ἢ δευτέρα καὶ 350 ἢ τρίτη. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα λέγονται ἐν τῷ ἐγγράφῳ Ἀρσανίου¹⁸⁹: «ἦλθεν τῇ 12 Ἰουλίου αὐγ' ἔτει εἰς τὸ ἱερὸν μοναστήριόν μας πατριαρχικὸς ἔξαρχος ὁ πανισρώτατος ἅγιος πρῶν Σμύρνης Κοσ Χρῦσανθος καὶ ἐδιάβασεν πατριαρχικὰς καὶ συνοδικὰς ἐπιστολάς, καὶ προέτρεψεν ἡμᾶς καὶ τοῦτο κοντὰ εἰς τὰς λοιπὰς συμβουλὰς τὸ γὰ ἀποδίδωμεν ἐτήσιον εἰς βοήθειαν εἰς τῆς ἐν τῇ πόλει δεθύμνης ὑφισταμένης σχολῆς, λοιπὸν ἐπέισθημεν εἰς τὰς συμβουλὰς αὐτῆς . . .» ἔτι σαφέστερα εἶναι ὅσα ἀναγινώσκομεν ἐν τῷ ὁμολόγῳ τῆς Μονῆς Ἀρκαδίου¹⁹⁰.

¹⁸⁶) Γ', σ. 29. Ὅρα καὶ κατωτέρω σημ. 188.

¹⁸⁷) Ὁ Χρῦσανθος διεδέχθη τὸν Σεραφεῖμ εἰς τὴν Μητρόπολιν Σμύρνης τῷ 1833 («Μικρασιατικὰ Χρονικά» Α, σ. 191). Βραδύτερον ἐγένετο Μητροπολίτης Κρήτης (Ν. Τ ω μ α δ ἄ κ η ς, Ἐλεγχος... ΕΕΚΣ Γ' [1940]).

¹⁸⁸) Τὰ χειρόγραφα ἀπόκεινται παρὰ τῷ Ἐκκλησ. Συμβουλίῳ Ρεθύμνης. Τὸ ὁμολόγον τῆς Μονῆς Ρουστίκων φέρει μὲν χρονολογίαν 27 Ἰουλίου 1861, ἀλλὰ μνημονεύει καὶ ἄλλο παλαιότερον ἐγγραφον «ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸ ἀπὸ 27 Ἰουλίου 1843 ὑποσχετικὸν μας ἐπιβεβαιωμένον παρὰ τε τοῦ Σεβασμιωτάτου πρῶν Σμύρνης τότε δὲ σιαλέντος ἐνταῦθα ὡς Πατριαρχικοῦ Ἐξάρχου... κυρίου Χρυσάνθου...» κλπ.

¹⁸⁹) Δίφυλλος λεπτὸς χάρτης διαστ. 0,368 × 0,230, γεγραμμένος μόνον ἐπὶ τῆς α' σελίδος. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ἐγγράφου «† ὁ πρῶν Σμύρνης καὶ Ἐξάρχος Πατριαρχικὸς Χρῦσανθος βεβαιοῖ», ἐν τέλει δὲ «† ὁ Ρεθύμνης καὶ ἀυλοποτάμου. Καλλίνικος συνεπιβεβαιοῖ». Τὸ ἐγγραφον ὑπὸ χρονολογίαν «1843: Ἰουλίου 15: Ἐν μονῇ ἀρσάνι» ἔχει ὑπογράψει ὁ ἡγούμενος Δαμιανὸς κ.ἄ. μονυχοί. Ἀριστερῶ τῶν ὑπογραφῶν τύπος τῆς ἐγκοίλου κυκλικῆς σφραγίδος τῆς Μονῆς ἐχούσης ἐν μέσῳ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ περὶ αὐτὴν τὰ γράμματα: «1834 Ἡ σφραγὶς τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀρσανίου».

¹⁹⁰) Ἐγγραφον τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀρκαδίου, δι' οὗ αὕτη ὁμολογεῖ ὅτι θὰ καταβάλλῃ ἐτησίως εἰς τὰ σχολεῖα τῆς πόλεως Ρεθύμνης 2000 γρόσια (14 Ἰουλίου 1843). Ἐπὶ τῆς α' σελ. διφύλλου χάρτου, ἔχοντος ὑδατίνας γραμμὰς καὶ σήμα, διαστ. 0,360 × 0,238. Ἀριστερῶ τῶν ὑπογραφῶν τύπος σφραγίδος τῆς Μονῆς, ἐχούσης ἐν μέσῳ εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Κάτω τῆς σφραγίδος ἡ ὑπογραφή τοῦ Καλλινίκου. Τὸ ἐγγραφον ἴσως ἐγράφη διὰ χειρὸς τοῦ Χρυσάνθου ἢ γραφὴ ὁμοιάζει πρὸς τὴν ὑπογραφὴν του. Ἐπὶ τῆς δ' σελίδος τοῦ χάρτου «Ἐγγραφον Ἀρκαδίου».

† Ὁ πρῶν Σμύρνης καὶ ἔξαρχος πατριαρχικὸς Χρῦσανθος βεβαιοῖ
 » Οἱ ὑπογεγραμμένοι ὅ τε ἡγούμενος Ἱερομόναχοι καὶ Μοναχοὶ τῆς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ Ρεθύ-

Τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1843 συνεισφέρουσι τὸ πρῶτον καὶ ἄλλαι Μοναί, ἢ τοῦ Βωσάκου, Χαλέπας καὶ Ἀγ. Παντελεήμονος τῆς ἱερᾶς Ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου¹⁹¹. Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον ὅτι εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ πατριαρχικοῦ ἀντιπροσώπου ὀφείλεται ἡ προσθήκη τῶν νέων συνδρομητῶν.

Ἐκτοτε μέχρι τοῦ 1851 συνεισφέρουσιν ὅλα τὰ ἀνωτέρω μοναστήρια¹⁹². Ὑποσχετικὰ ἔγγραφα εἶχον παράσχει πλήν τῶν μνημονευθεισῶν καὶ αἱ μοναὶ Βωσάκου διὰ 400 γρόσια καὶ Χαλέπας διὰ 300¹⁹³.

4) Ἐξ εἰσφορῶν τῶν ἐμπόρων τῆς πόλεως κ.ἄ. ἰδιωτῶν.

Αἱ εἰσφοραὶ ἀρχίζουσιν ἀπὸ τοῦ 1834¹⁹⁴. Τὸ δεύτερον ἔτος συν-

μνης, δηλοποιούμεν ὅτι, ἐπειδὴ καὶ ἦλθεν εἰς τὸ Ἱερὸν ἡμῶν Μοναστήριον πατριαρχικὸς ἑξάρχος ὁ πανιερώτατος ἅγιος π: Σμύρνης κύριος Χρῦσανθος, καὶ διέγνωσεν εἰς ἡμᾶς πατριαρχικὰς καὶ Συνοδικὰς ἐπιστολάς, εἰς τὰς ὁποίας προέτρεπεν ἡμᾶς, ἢ ἁγία τοῦ Χριστοῦ μεγάλη Ἐκκλησία, μετὰ τῶν λοιπῶν συμβουλῶν καὶ τοῦτο, ὅτι νὰ συνεισφέρωμεν συνδρομὴν εἰσήσιον, εἰς τὰς ἐν τῇ πόλει Ρεθύμνης εὐρισκομένας σχολάς, ἐπεισθημεν καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτὰς τὰς συμβουλάς, καὶ ὁμοθυμαδὸν ἐπροσφέραμεν δύο χιλιάδας γρόσια, διὰ νὰ ἀποδίδωμεν ἐτησίως εἰς αὐτὰς τὰς σχολάς. καὶ ὅταν λάβῃ περισσοτέραν πρόοδον τὸ Ἱερὸν Μοναστήριόν μας, εἰς τὴν κατάστασιν καὶ εὐταξίαν μας ὑποσχόμεθα ἔτι ν' αὐξήσωμεν αὐτὴν τὴν ἐτήσιον συνεισφορὰν μας, καὶ ἔνδειξιν τῆς τε ἐτήσιου καταβολῆς μας τῶν δύο χιλιάδων, καὶ τῆς μετὰ ταῦτα αὐξήσεως γέγονεν τὸ παρὸν μας καὶ ἐδόθη τοῖς ἐφόροις αὐτῶν τῶν σχολῶν τῶν κειμένων ἐν τῇ Ρεθύμνῃ ὅπως ἔχωσι τὸ κῦρος, καὶ τὴν ἰσχὺν διὰ νὰ λαμβάνωσι αὐτὴν τὴν ἐτήσιον συνεισφορὰν, ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ ἡμῶν Μοναστηρίου παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ τῶν διαδόχων μας εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὰς σχολάς. ἐπιβεβαιωμένον παρὰ τοῦ πατριαρχικοῦ ἑξάρχου πανιερωτάτου ἁγίου π: Σμύρνης. ἐσφραγισμένον τῇ σφραγίδι τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν Μοναστηρίου, ὑπογεγραμμένον παρ' ἡμῶν πάντων, καὶ συνεπιβεβαιωμένον, καὶ παρὰ τοῦ ἀρχιερατεύοντος ἁγίου Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου. — τῷ ,αωμγ: τῇ ιδ: Ἰουλίου. Ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Ἀρκάδι. σκ(ε)νοφύλαξ<η> γεράσιμος ἱερομόναχος ὑπόσχομαι. ὁ γούμενος ἰωακείμ ὑπόσχομαι. Χρῦσανθος ἱερομό(να)χος μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς ὑπόσχομαι. Μάξιμος ἱερομόναχος καὶ γραμματεὺς τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου ὑπόσχομαι. Μακάριος ἱερομόναχος ὑπόσχομαι. ναθαναήλ ἱερομόναχος καὶ τυπικάριος τῆς μονῆς ὑπόσχομαι. Μάξιμος ἱερομόναχος ὑπόσχομαι. Ἀριστερᾷ τῶν ὑπογραφῶν ὁ τ. σφρ. τῆς Μονῆς καὶ κάτω αὐτοῦ: «τ ὁ Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου Καλλίνικος συνεπιβεβαιοῖ: < >».

¹⁹¹) Γ, σ. 31.

¹⁹²) Γ, σ. 31, Δ, σ. 3, 4. Ε, σ. 7, 9, 11, 24, 26, 27, 30, 31, 32, Ζ, σ. 1, 4, 5, 6, 7, 11, 12, Η, σ. 8, 25, 38, 46.

¹⁹³) «(... 1 Νοεμβρίου: 1851)... Συνυποσχετικὰ ἔγγραφα τῶν ἐπομένων Σταυροπηγιακῶν Μοναστηρίων διὰ νὰ συνεισφέρωσι κατ' ἔτος εἰς τοὺς ἐφόρους τῶν Σχολῶν μας πρὸς ὄφελος αὐτῶν τὰς ἐπομένας ποσότητας.

1 Ἐγγραφοὺν ἀπὸ 1843. 11 Ἰουλίου. τῆς Μονῆς Βωσάκου. Γρ. 400

1 » » » » » » Χαλέπας » 300

1 » » » 27 » » » Προφήτου Ἡλίας 350» Η, σ. 25.

¹⁹⁴) Ἐν τῷ ἰσολογισμῷ τοῦ 1834-35 γράφεται: «Ὅσα ἐσύναξεν ἀπὸ τὸ ἐμ-

εισφέρουσι τέσσαρες ἔμποροι, τὸ τρίτον δύο (Α, σ. 4β καὶ 13α). Ἐκ τῶν τεσσάρων ἔτους γίνεται καταγραφή, ὅσων ὑπεσχέθησαν οικονομικὴν ἐνίσχυσιν.

«*ῥέθεμν(ος) τῆ ἀπ 7 βρίου—1837 Σημείωσις τῶν Κάτωθεν ὑποσχεμένων ὀνομάτων, τὰ ὅποια ὑποσχέθησαν, νὰ Βοηθοῦν καὶ Νὰ συνεισφέρουν κατέτος, εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ῥεθύμνης, οἱ μὲν ἐπαγγέλλοντες τὸ ἐμπόριον τῆς λαδικῆς ἐπάνω εἰς τὰς πωλήσεις των, εἴτε εἰς λάδι, εἴτε εἰς σαποῦνι, πρὸς ἕνα παρὰ. Ἄρ. 1 παρὰ σὶ τὸ μ(ί)σι(α)τὸν τὸ λάδι. οἱ δὲ ἐπαγγέλλοντες τὸ ἐμπόριον τῆς Μαλιφατιούρας καὶ λοιπῶν, ἦτοι τὸ ἐξωτερικόν, καὶ τοπικόν πρὸς ἕνα γρόσι εἰς τὰ χίλια. Ἄρ. 1 τὰ $\frac{1}{100}$, δικαίωμα τῆς Σχολῆς. Ἡ ὑπόσχεσις αὕτη ἔρχεται ἀ(πὸ) τὰ 1836 7 βρίου ἀπ. Ἐπειδὴ πρὶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὅσοι ἦτον ὑποσχεμένοι, ἐπλήρωσαν εἰς τὸν ἐπίτροπον Γ. Λαγόν»¹⁹⁵ (Α. σ. 20α).*

Ἐκ τῶν προσφορῶν τῶν ἐμπόρων συνελέγησαν καθόλου μέχρι τοῦ 1840 2.782,21 γρόσια (Α, σ. 4β, 13α, 49α). Κατὰ τὴν ἐντεῦθεν μέχρι τοῦ 1851 περίοδον ἠλαττώθησαν αἱ εἰσφοραὶ¹⁹⁶.

5) Ἐκ τῶν «*συνάξεων τοῦ δίσκου*».

Εἰς τὸν ναὸν τῶν Εἰσοδίων περιεφέρετο, φαίνεται, δίσκος ὑπὲρ τῶν σχολείων ἤδη ἀπὸ τῆς 6 Αὐγούστου 1834 καὶ παλαιότερον¹⁹⁷. Προηγουμένως δὲν ἐσημειοῦντο εἰς βιβλίον τὰ εἰσπραττόμενα. Ἀπὸ δὲ τῆς 6ης Αὐγούστου μέχρι τῆς 26 Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους κατεγράφοντο εἰς τὸ κατάστιχον τῆς ἐκκλησίας¹⁹⁸.

Ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι τοῦ 1840 ἡ περιφορὰ τοῦ δίσκου ἀπέδωκε 2425,17 γρόσια¹⁹⁹.

6) Ἐκ τῆς πωλήσεως βιβλίων.

Τὸ ἐκ ταύτης κέρδος δὲν ἦτο, νομίζω, ἀξιόλογον²⁰⁰. Τὰ βιβλία

πόριον εἰς : *κονδύλια* : (γρ) 441» Α, σ. 4β.

¹⁹⁵) Ἐπονται τὰ ὀνόματα 16 ἐμπόρων τῆς Ρεθύμνης.

¹⁹⁶) Γ, σ. 19, 29, 39, Ε, σ. 13, 16, 29, 34. Ἀπὸ τοῦ 1842 μέχρι καὶ Μαΐου 1848 ἀναγράφονται ὡς εἰσνεχθέντα 1800 περίπου γρόσια.

¹⁹⁷) Α, σ. 2β. Δίσκος περιεφέρετο ἐν τῷ Ναῶ ὑπὲρ τῶν σχολείων καὶ βραδύτερον. Ὅρα Πρεβελάκιν ὑπ' ἀρ. φύλ. 1608 καὶ 1617.

¹⁹⁸) Α, σ. 39. Μεταξὺ τῶν καταχωρίσεων τῆς «*συνάξεως τοῦ δίσκου*» σημειοῦται καὶ ἡ τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1837: «(1837 8/βρίου) 24 ἀ(πὸ) Σύναξη Δίσκου... (8/βρίου) 28 ὄμνια : τῶν τεσσάρων Μαρτύρων (γρ) 4:10» (Γ, σ. 1). Εἶναι καθ' ὅσον γνωρίζω ἡ πρώτη μνεῖα ἐορτασμοῦ τῶν Νεομαρτύρων Ρεθύμνης.

¹⁹⁹) Βλ. καὶ Α, σ. 4β, 13α, 49α.

²⁰⁰) Ἐν Α, σ. 33β-34α ἔχομεν μερίδα : «*ῥέθεμνος. 1837 . . . Πωλήσεις βιβλίων*». Τὸ σύνολον τῶν εἰσπραχθέντων ἀνέρχεται εἰς 42,20 γρόσια. Καὶ ἐν Ε, σ. 28 ἀναγινώσκομεν : «(1847 Μαΐος) 17 εἶτι ἔλαβον ἀπὸ τὸν ἴδιον (= Ν. Δάνδαλον) διὰ πούλησες τῶν βιβλίων σχολείου (γρ.) 230». Διὰ μεταγενεστέρους

καὶ τὴν γραφικὴν ὕλην συνήθως ἐπώλει ὁ Νικόλαος Δάνδολος ²⁰¹.

7) Ἐκ τῆς μισθώσεως οἰκημάτων.

Ἦδη ἐγένετο λόγος περὶ ἐνοικιάσεως τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς ²⁰² κατὰ τὸ 1843. Τῷ 1847 τὰ σχολεῖα λαμβάνουσιν ἐνοίκιον «ἀπὸ τὸ ὀσπήτιον ὅπου ἐκάθισεν ὁ πρωτοσύγγελος» (Ε, σ. 33, 35). Τῷ 1851 ἐνοικιάζουσι δωμάτιον (Η, σ. 46). Καὶ τὰ ἔσοδα ὅμως ταῦτα ἦσαν ἀσήμαντα.

8) Ἐκ τῆς διαχειρίσεως τοῦ μονυδρίου τῆς Ἀγ. Εἰρήνης ²⁰³.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ 1841 ἡ Μονὴ τῆς Ἀγ. Εἰρήνης «διὰ χειρὸς ἀγίου δεσπότου» συνεισέφερεν ὑπὲρ τῶν σχολείων 150 γρόσια (Δ, σ. 3). Καὶ τῷ 1843 «ἐμέτρησεν ὁ Ἅγιος Ρεθύμνης συνδρομὴν τοῦ Μοναστηρίου τούτου 500 γρόσια» (Ε, 29).

Ὁ Μιχ. Πρεβελάκις γράφει ὅτι τὸ ἐν Ἀγία Εἰρήνῃ μονύδριον ἀπὸ τοῦ 1844 κατὰ Πατριαρχικὴν καὶ Συνοδικὴν ἔγκρισιν ἦτο ἐνοριακὸν καὶ τὰ ἡμίση τῶν εἰσοδημάτων αὐτοῦ διετίθεντο ὑπὲρ τῆς

χρόνους ὁ Μ. Πρεβελάκις (ὑπ' ἀρ. φ. 1617) γράφει : «Ἐκ τῆς μεταπολήσεως... τῶν βιβλίων εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὰ ἐργόχειρα εἰς τὰς μαθητριάς ἢ ἐπιτροπὴ οὐ μόνον τὰ δωρεὰν τοῖς ἀπόροις μαθηταῖς παρεχόμενα βιβλία ἐκέρδιζεν ἀλλὰ καὶ πόρον τινὰ εἰς τοὺς σκοποὺς αὐτῆς εἶχε».

²⁰¹) Ε, 2. 34, 35, Ζ, σ. 2, Η, σ. 41.

²⁰²) Βλ. σημ. 34.

²⁰³) Μονὴ ἠρειπωμένη καὶ ἐγκαταλελειμμένη σήμερον. Κεῖται πρὸς Ν ὁμώνυμου χωρίου, οὐ μακρὰν τῆς Ρεθύμνης ἀπέχοντος, παρὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Βρύσινα. Ὁ Ν. Ἰ. Παπαδάκις (Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης, 1936, σ. 91) ἀναφέρει ὅτι εἶχε διαλυθῆ πρὸ τοῦ 1870. Ὁ Ναὸς ἦτο τρίκλιτον καμυρωτὸν οἰκοδόμημα. Σώζεται μέρος τῆς στέγης του. Τὸ Ἅγιον Βῆμα ἑκατέρου τῶν δύο πλαγίων κλιτῶν καλύπτει ἀνὰ εἰς τροῦλος ὑπομιμνήσκων τὰς στέγας τῶν Τουρκικῶν λουτρῶν. Διατηροῦνται προσέτι ΝΔ καὶ ΒΔ τῆς ἐκκλησίας δύο λαξευταὶ ἐν τῷ βράχῳ δεξαμεναί, τετράγωνος ἢ μία καὶ ἡ ἄλλη μεγαλύτερα, ὑπόγειος, ἔχουσα ἐν μέσῳ στύλον, βράχον βαστάζοντα ὀροφήν. Βορείως τοῦ ναοῦ, πέριξ χθαμαλωτέρας αὐλῆς διακρίνονται κελλία, τὸ ἡγουμενεῖον, τὸ μαγειρεῖον, ἢ τράπεζα καὶ ἔξω τοῦ περιβόλου σώζεται ὁ σταῦλος, ἐγκλείων εἰς τὸ βάθος λείψανα ἐλαιομύλου καὶ ἀποθήκας.

Κατὰ τὴν παράδοσιν, ὡς μοὶ διηγήθη αὐτὴν ὁ πρωθιερεὺς Ρεθύμνης π. Πέτρος Χαλκιαδάκης, ἄλλοτε ἐφημερεύσας καὶ ἐν Ἀγία Εἰρήνῃ, ὁ ναὸς ἐμεγεθύνη ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀπηγορεύετο τότε ἡ ἀνέγερσις καὶ ἐπισκευὴ Χριστ. Ναῶν. Ἐν Ἀγ. Εἰρήνῃ ἐμόναζεν ἀσκητὴς θεραπεύσας διὰ τῶν προσευχῶν του τὴν ἀσθενὴ θυγατέρα τοῦ πασᾶ τῆς Ρεθύμνης καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐπιτυχῶν τὴν ἄδειαν ἐντὸς 40 ἡμερῶν «νὰ μεγαλώσῃ τοῦ Κερᾶς του τὸ σπῆτι», τὸν ναὸν τῆς Παρθενομάρτυρος. Ἡ παράδοσις συμφωνεῖ πρὸς τε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν κτισμάτων, μηνύουσαν τουρκικοὺς χρόνους, καὶ πρὸς τὰ γράμματα τὰ λελαξευμένα ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου τοῦ Ναοῦ, ἐν οἷς ὁ Gerola (Monumenti Veneti nell' isola di Creta, 3ος, σ. 173) ἀνέγνωσε τὴν χρονολογίαν 1755.

Κοινότητος τῆς πόλεως²⁰⁴. Ὅτι τὴν διαχείρισιν τῆς Μονῆς εἶχεν εἰς χεῖρας αὐτῆς ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν σχολείων ἀπὸ τοῦ 1844 γίνεται δῆλον ἐκ τῶν κωδίκων²⁰⁵. Ὅτι ὅμως τὸ ἥμισυ μόνον τῶν εἰσοδημάτων διετίθετο ὑπὲρ κοινοτικῶν σκοπῶν δὲν φαίνεται οὐδαμοῦ.

Τῷ 1848 μνημονεύεται καλόγηρος τῆς ἀγ. Εἰρήνης (Ε, σ. 35) καὶ τῷ 1849 ἐπίτροπος (Ζ. σ. 8) αὐτῆς.

Τὰ κτήματά της ἔκειντο κατ' εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν χωρίων Πηγῆ²⁰⁶, Καρέ²⁰⁷, Γωνιά²⁰⁸ καὶ Ἰσως Μετόχια²⁰⁹.

Τὰ σχολεῖα ἐμερίμων διατὴν ἀγορὰν τῶν πρὸς σπαρὰν σιτηρῶν²¹⁰, τὴν πώλησιν ἔπειτα τῶν καρπῶν²¹¹, διατὴν καλλιέργειαν ἀγρῶν καὶ ἀμπέλων²¹², τὴν συλλογὴν καὶ τὴν ἐκθλιψιν τῶν σταφυλῶν²¹³, τὴν πώλησιν τοῦ οἴνου²¹⁴ καὶ ρακῆς²¹⁵. Ἐφρόντιζον ἀκόμη διατὸ καθάρισμα καὶ κέντρισμα τῶν ἐλαιῶν²¹⁶, τὴν καλλιέργειαν αὐτῶν²¹⁷, τὴν ἴδρυσιν καὶ λειτουργίαν ἐλαιοτριβείου²¹⁸ τὴν πώλησιν ἐλαίου²¹⁹ καὶ καλάμων²²⁰ ἀκόμη, τὴν ἀνάπτυξιν σηροτροφίας²²¹. Ἐμερίμων ὅμως καὶ διατὴν συντήρησιν τῶν μοναστηριακῶν οἰκοδομῶν²²² καὶ διατὴν προμήθειαν τῶν κατὰ τὴν πανήγυριν τῆς Μονῆς ἀπαιτουμένων τροφίμων²²³.

²⁰⁴) Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς, ὑπ' ἀρ. φ. 1617.

²⁰⁵) «(1844 Δεκεμβρίου (:)) 23 στάρι τῆς ἀγίας Ἐρήνης...» Ε, σ. 4 κλπ.

²⁰⁶) Ε, σ. 24, 13, Ζ, σ. 1.

²⁰⁷) Ε, σ. 24.

²⁰⁸) Ε, σ. 12, 24, 27.

²⁰⁹) Ε, σ. 6.

²¹⁰) Ὅρα ἀνωτέρω σημ. 205 καὶ Ε, σ. 10, 31 κλπ.

²¹¹) «(1845 νοεμβρίου (:)) 9 ἐπούλησα στάρι ἀπὸ τῆς ἀγίας Ἐρήνης...» Ε, σ. 9. Βλέπε καὶ Ε, σ. 13, 14.

²¹²) Ε, σ. 6, 10, 12, 27, Ζ, σ. 11, Η, σ. 12, 40.

²¹³) Ε, σ. 8, 30, Η, σ. 12, 40.

²¹⁴) Ε, σ. 9, 11, 35 κλπ.

²¹⁵) Η, σ. 41.

²¹⁶) Ε, σ. 6, 14.

²¹⁷) Ε, σ. 27.

²¹⁸) Ζ, σ. 9, 10, 11, Η, σ. 12, 40.

²¹⁹) Ε, σ. 35, Ζ, σ. 12, Η, σ. 41.

²²⁰) Ε, σ. 9.

²²¹) Ε, σ. 12, 13.

²²²) «(1845) φεβρουαρίου 3. . . . εἰς μεσοδόκια κουβαλιστικὸ τῆς ἀγίας Ἐρήνης...» Ε, σ. 6 «(Μαρτίου) 17 μεραμέτι σιτὴ πόρτα τῆς ἀγίας Ἐρήνης . . . » (αὐτόθι) κλπ.

²²³) «(1845 ἀπριλίου) 26 :...στάρι σιτὴν ἀγίαν Ἐρήνην διὰ προμὴ σιτὴν ἑορτῆ... 4; ὄκ. πακαλιάρο σιτὴν ἑορτῆ τῆς ἀγίας Ἐρήνης... 15 κιασέδες ῥύζι, 3 φασούλια...» Ε, σ. 6. Ὅρα καὶ σ. 14, 28, 35.

Τῷ 1851 τὰ ἔξοδα ἦσαν 385 γρόσια καὶ τὰ ἔσοδα 718.20 (Η, σ. 40-41). Τῷ 1850 τὰ ἔσοδα ἀνῆλθον εἰς 5898,20 (Η, σ. 22) καὶ τὰ ἔξοδα μόλις ἔφθασαν εἰς τὰ 855,20 γρόσια (Η, σ. 23).

9) Ἐκ διαφορῶν περιστάσεων.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη τὰ σχολεῖα ἐώρταζον τῇ 30ῃ Ἰανουαρίου μνήμη τῶν 3 ἱεραρχῶν. Τῷ 1846 μνημονεύεται «*σύναξι τῆς ἀροτοπλασίας τῶν 3 ἱεραρχῶν γρ. 276.20*» (Ε, σ. 11) καὶ τῷ 1847

« <i>σιτάρι τῆς ἐορτῆς μὲ ὅλον τὸ ἔξοδον</i>	226.10
<i>ἔσοδον ἀροτοπλασίας</i>	243.10»

(Ε, σ. 26). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι παρεσκευάζοντο πολλοὶ ἄρτοι ἢ ἀρτίσχοι (ὡς καὶ νῦν ἔτι γίνεται κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν σωματείων) καὶ διενέμοντο εἶτα εἰς τὰ Χριστιανικὰ καταστήματα ἐπὶ καταβολῇ χρημάτων. Τὸ τοιοῦτον ὅμως δὲν ἔσχε συνέχειαν διὰ τὰ σχολεῖα, ἴσως διότι ἀπέφεραν ἐλάχιστα κέρδη.

Ἐκτὸς τούτου τῇ 18 Ὀκτωβρίου 1851 σημειοῦται ὡς ἔσοδον (Η, σ. 46) «*Ρεγάλα τῶν παιδιῶν ἀπὸ Πασσᾶ Ἐφένδη μας καὶ ἔμειναν εἰς Σχολεῖα γρὸς. 200*».

Κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη οἱ ἰσολογισμοὶ παρουσιάζουσι περίσσευμα καὶ τὸ τρίτον ἔλλειμμα. Διὰ τὰ ἐπόμενα τρία σχολικὰ ἔτη ἔχομεν ἓνα μόνον ἰσολογισμόν, δεικνύοντα ἔλλειμμα²²⁴ ἐκ 2957 γροσίων. Πρέπει ὅμως νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ σχολεῖα ἐδαπάνησαν τῷ 1840, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, χρήματα ἱκανὰ διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς. Ἐκτοτε ἔλλείπουσιν ἰσολογισμοί. Ὑπάρχει μόνον εἷς διὰ τὸ 1850, πολὺ γενικὸς καὶ ὡς φαίνεται ἀνεπίσημος (Η, σ. 22-23). Τὰ ἔσοδα, 31.913,25 γρόσια, δὲν καλύπτουσι τὰ ἔξοδα 32.494,30. Ἐν τοῖς ἐξόδοις ὅμως καταλέγονται «*εἰς διάφορα γραμμᾶτια 18.850*». Ὅθεν ἐὰν ἀφαιρέσωμεν ταῦτα, τὰ σχολεῖα ἔχουσιν ἀποθεματικὸν 18.628,35 γρόσια.

Ὁ Βυβιλάκης τῷ 1844 ἀρχόμενος τῆς Ἐκθέσεως αὐτοῦ περὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης διεκτραγωδεῖ τὴν «*οἰκτρὰν καὶ ἐλεεινὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὔρε καὶ τὴν ἀπλουσιέραν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν πατριωτῶν μας κατὰ τὸ 1841*» καὶ τὴν «*ἐντελῆ σχεδὸν ἐγκατάλειψιν τῶν τέκνων των εἰς τὰς τρομερωτέρας συνεπείας τῆς ἀπαιδευσίας*» (σ. 5). Πάντα ταῦτα τοῦλάχιστον διὰ τὴν κατάστασιν τῆς παιδείας ἐντὸς τῆς πόλεως Ρεθύμνης εἶναι ὑπερβολαί. Σχολεῖα κοινοτικὰ ἐξηκριβωμένως

²²⁴) περιπλέον τῶν εἰσοδημάτων ζημία πρὸς ἐξίσωσιν... (γρ.) 2957» (Α, σ. 49α).

ἐλειτούργησαν ἐν Ρεθύμνῃ ἀπὸ τοῦ 1834, ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Καθεδρικοῦ ναοῦ, ὡς νοσσία ἐπισυνηγμένα ὑπὸ τὰς πτέρυγας ὄρνιθος, ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἐκκλησίας, ἀναπνέοντα τὸν μυροβόλον ἀέρα τὸν ἐκχεόμενον ἀπ' αὐτῆς, ὑπὸ τὰς ὀδηγίας τοῦ σοφοῦ Ἰωαννικίου καὶ τὸ ἀγρυπνον βλέμμα τοῦ ζηλωτοῦ Καλλινίκου. Μεταξὺ τῶν διδασκάλων διεκρίθησαν ὁ βαθείας μορφώσεως Δωρόθεος καὶ ὁ ἰδρύσας διδασκαλεῖον καὶ ἐποχὴν ἀφήσας Ψαρουδάκης. Ἀμφοτέρων ἡ διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ ἄλλων συναδέλφων των, ὡς διεφάνη ἐξ ὕσων ἐλέχθησαν, ἐπεδίωκε παρὰ τὴν γνωσιολογικὴν κατάρτισιν, τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν.

Ὁ Εὐαγγελίδης ὁμιλῶν διὰ τὴν «λαμπρὰν σχολὴν» τοῦ Δωροθέου (2ος, σ. 172) ἐπιφέρει: «*Παρθεγαγωγεῖα δὲν εἶχον εἰτέτι συσταθῆσπανίως δ' εὗρισκέ τις γυναῖκας ἐγγραμμάτους ἐν Χανίοις καὶ Ἡρακλείῳ*». Ἄλλ' ἂν ὅλως ἐπελάθετο τῆς Ρεθύμνης, ἐν αὐτῇ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1836 ἐφοίτων εἰς τὸ σχολεῖον κοράσια καὶ ἀπὸ τοῦ 1845 ἐλειτούργει ἰδία σχολὴ θηλέων.

Ὁ Προβελάκης ἔχει γράψει μελέτην φέρουσαν τὸν τίτλον «Γενικαὶ γραμμαὶ ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ Ρεθύμνου κατὰ (τὴν) τελευταίαν 40/ετίαν» (ἐφημ. «Κρητ. Ἐπιθεώρησις» Ρεθύμνης 1934, ἀρ. φύλ. 1410-1413). Ἐν αὐτῇ ποιεῖται λόγον καὶ περὶ τῶν σχολείων τῆς πόλεως.

Διὰ τῆς παρούσης πραγματείας συμπληροῦται ἡ ἱστορία τῶν ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Καὶ ἡ ἱστορία αὐτὴ δὲν ἀναιρεῖ, νομίζω, τὸ περιεχόμενον περὶ τῆς Ρεθύμνης ὡς πόλεως Γραμμάτων.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ